

Future studies of the geo-economic outlook of the Aras Free Zone

Ali Valigholizadeh ¹

1- Department of Geography, Faculty of Humanities, University of Maragheh, Maragheh, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2025/02/21</p> <p>Accepted: 2025/04/14</p> <p>pp: 91- 112</p> <p>Keywords: Futures Studies, Geo-economics, Aras Free Trade Zone, Trade Relations, World Economy.</p>	<p>This study employs a descriptive-analytical method to examine and analyze the geo-economic outlook of the Aras Free Trade-Industrial Zone in relation to foreign trade, investment, job creation, transit, tourism, and economic-security planning for the Aras border area. The research employs trend analysis and futures studies, drawing on library literature and statistical data within the framework of existential philosophy and the macroeconomic goals of free zones. Despite the statistical uncertainties surrounding the performance of Iranian free trade zones in general and Aras in particular, the evaluation of Aras's geo-economic outlook reveals significant inefficiencies, indicating a failure to meet its primary objectives. The findings demonstrate that, from a geo-economic perspective, the prospects for free trade zones in Iran reflect the broader economic situation of the country, with the Aras Free Zone being no exception. The outlook, economic size, and geo-economic influence of Iran's free trade zones should be assessed in comparison to those of the national economy. Given the prevailing trends in Iran's macroeconomics, the geo-economic outlook and economic performance of the country's free trade zones are not surprising. However, the potential of the Iranian economy is much greater than what is currently being realized. This situation can be effectively improved through principled planning and policymaking, particularly within a framework that prioritizes national interests, the benefits of which would undoubtedly extend to the free trade zones. On the other hand, if the current conditions and existing policies continue, it is likely that the free trade zone initiative in Iran will become entirely ineffective and unattractive in the near future, especially from a geo-economic perspective.</p>

Citation: Valigholizadeh, A. (2025). Future studies of the geo-economic outlook of the Aras Free Zone. *Journal of Geography and Regional Future Studies*, 3(1), 91-112.

© Authors retain the copyright and full publishing rights. **Publisher:** Urmia University

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56003.1090>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1404.3.1.6.4>

Extended Abstract

Introduction

Today, free trade zones are recognized as significant economic and commercial instruments within geo-economic policies. These zones possess unique advantages, including special facilities, tax exemptions, and streamlined administrative regulations, making them highly attractive for both foreign and domestic investments and enabling them to become economic hubs. Acting as catalysts for economic activity, free trade zones facilitate growth in the commercial and industrial sectors. One of the key benefits of these zones is their ability to enhance the economic competitiveness of countries on a global scale. By providing essential infrastructure and favorable business conditions, free trade zones boost the competitiveness of economic actors internationally. Research indicates that these zones contribute to improved competitiveness in exports and investment attraction, resulting in positive impacts on national economic growth. Furthermore, the geo-economic significance of free trade zones is amplified through the establishment of trade networks and international collaborations. By fostering trade connections and interactions, these zones not only strengthen and expand trade relations among various countries but also play a crucial role in enhancing their political and economic influence within the global system. They are instrumental in shaping geo-economic relationships.

In our country, the limited presence of the national economy in the global competitive landscape has led to a heightened focus on expanding free trade zones. This expansion aims to address economic challenges, boost exports, create jobs, enhance public welfare, regulate labor and goods markets, and improve the overall economic standing of the country while leveraging the competitive and geo-economic advantages offered by these zones. However, since their inception, Iran's free trade zones have faced several fundamental challenges that hinder their effectiveness. This situation is consistent across all free zones in the country, including the Aras Free Trade and Industrial Zone. Against this backdrop, this research aims to explore and analyze the geo-economic outlook of the Aras Free Trade and

Industrial Zone concerning key economic objectives, employing a futures research approach.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical method to examine and analyze the geo-economic prospects of the Aras Free Trade-Industrial Zone across various domains, including foreign trade, investment, job creation, transit, tourism, and economic-security planning for the Aras border region. Utilizing a trend analysis approach, the research draws on library literature and statistical data while referencing Article 11 of the General Policies of the Resistance Economy. It operates within the framework of the existential philosophy and macroeconomic objectives of free zones.

Trend analysis is a method that forecasts future changes in a phenomenon based on its current trends and conditions. It is important to note that, despite the researcher's ongoing efforts to obtain more accurate and up-to-date statistics and information from the Aras Free Zone Organization, the lack of cooperation from the organization limited access to data. Consequently, the economic performance of Aras from 2014 to 2020 was assessed using the most recent statistics provided by the Secretariat of the Supreme Council of Free Zones, along with the statistical reports for the years 2021, 2022, and 2023.

Results and discussion

A review of Aras' foreign trade statistics reveals that, similar to other Iranian free zones, Aras does not currently fulfill a desirable and effective role in the country's macroeconomics regarding exports and foreign exchange earnings that are directly linked to production. Recent data indicate a positive trade balance for Aras; however, a closer examination of the foreign trade statistics shows that the increase in exports is overshadowed by a more significant decrease in imports. This decline in imports can be viewed as a form of self-sanction and a deviation from the primary objective of free zones, which is to facilitate imports for production and subsequent re-export. Furthermore, research indicates that a

substantial portion of imports through Aras, rather than being re-exported, is either officially or illicitly smuggled into the country, which contradicts the fundamental mission of free trade zones.

The statistics also indicate that the level of foreign investment attraction in Aras is unsatisfactory, despite the incentives available. This shortcoming is evident in the zone's overall performance, as Aras has struggled to attract both foreign and domestic capital, particularly with an export orientation. In terms of job creation, the employment landscape in Iran's free trade zones is primarily service-oriented, with many jobs tied to the import of goods. In Aras, job creation has been inadequate, and the zone does not effectively contribute to employment generation. This issue is particularly noticeable in direct conversations with residents of the Aras border region, where a significant portion of service areas, especially the Jolfa market, has experienced stagnation and closure in recent years.

While Aras shows better performance in foreign transit compared to many other Iranian free trade zones, various political and geopolitical obstacles in the vicinity severely impede the growth and prosperity of its transit position. Additionally, Aras has a notable role in the tourism economy; however, its tourism influence is largely confined to internal and provincial levels, particularly in the northwest, limiting its geo-economic efficiency, especially in generating foreign exchange for the national economy.

In terms of infrastructure, Aras has seen an expansion of superficial developments, such as commercial complexes and entertainment facilities in the city of Jolfa, many of which are now closed and inactive. These developments are often seen as false indicators of progress and do not align with the core responsibilities of free trade zones. Moreover, Aras continues to face significant challenges related to transportation

and communication infrastructure, including inadequate land and air transport links.

Conclusion

Overall, the assessment of Aras' geo-economic outlook, alongside the statistical uncertainties regarding the performance of Iran's free trade zones in general, reveals a concerning level of inefficiency. In other words, Aras has not succeeded in achieving its primary objectives. The research findings indicate that the geo-economic perspective of Iran's free trade zones mirrors the broader economic outlook of the country on a national scale, and the situation in the Aras Free Zone is no exception.

The outlook, economic size, and geo-economic influence of Iran's free trade zones should be evaluated in relation to the overall economic outlook and capacity of the country. Given the prevailing trends in Iran's macroeconomics, the performance and geo-economic outlook of the country's free zones are not surprising. However, the geo-economic potential of the Iranian economy is significantly greater than what is currently being realized. With principled planning and policymaking, particularly within a framework that prioritizes national interests, it is feasible to improve the current situation, and such improvements would undoubtedly be reflected in the performance of free trade zones. Conversely, if the existing policies and conditions persist, there is a real risk that, from a geo-economic perspective, the free trade zone initiative in Iran could become entirely ineffective and unattractive in the near future.

Declarations

Funding: There is no funding support.

Authors' Contribution: The author approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declared no conflict of interest.

Acknowledgments: We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

آینده‌پژوهی چشم‌انداز ژئواکونومیک منطقه‌ی آزاد تجاری - صنعتی ارس

علی ولیقلی‌زاده^۱ ID

۱- دانشیار گروه جغرافیا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه مراغه، مراغه، ایران

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

دریافت:

۱۴۰۳/۱۲/۰۳

پذیرش:

۱۴۰۴/۰۱/۲۵

صص:

۹۱-۱۱۲

واژگان کلیدی:

آینده‌پژوهی،

ژئواکونومی،

منطقه آزاد تجاری ارس،

روابط تجاری،

اقتصاد جهانی.

چکیده

در این تحقیق که از روش توصیفی-تحلیل استفاده می‌کند سعی می‌شود با کمک ادبیات کتابخانه‌ای و داده‌های آماری، در چارچوب فلسفه وجودی و اهداف کلان اقتصادی مناطق آزاد، چشم‌انداز ژئواکونومیک منطقه آزاد تجاری-صنعتی ارس در حوزه تجارت خارجی، سرمایه‌گذاری، ایجاد اشتغال، ترانزیت، گردشگری و آمایش اقتصادی-امنیتی نوار مرزی ارس با رویکرد روندکاوی مورد بررسی و تحلیل آینده‌پژوهی قرار گیرد. در کنار ابهاماتی که از لحاظ آماری در مورد عملکرد به طور کلی مناطق آزاد تجاری ایران و به طور خاص ارس وجود دارد، ارزیابی چشم‌انداز ژئواکونومیک ارس بیانگر کارایی بسیار ضعیف و به بیان دیگر ناکامی ارس در دستیابی به اهداف اصلی خود است. در واقع نتایج تحقیق نشان می‌دهد که از دیدگاه ژئواکونومیک، چشم‌انداز مناطق آزاد تجاری در ایران بازتابی از چشم‌انداز اقتصاد ایران در مقیاس ملی است که وضعیت حاکم بر منطقه آزاد ارس نیز جدا از این نیست. به عبارت دیگر چشم‌انداز، اندازه اقتصاد و دایره نفوذ ژئواکونومیک مناطق آزاد تجاری ایران را باید با چشم‌انداز، اندازه اقتصاد و دایره نفوذ ژئواکونومیک اقتصاد کشور سنجید. با توجه به روند کلی حاکم بر اقتصاد کلان ایران، روند حاکم بر چشم‌انداز ژئواکونومیک و عملکرد اقتصادی مناطق آزاد کشور چیز غیرطبیعی نیست. با این حال، ظرفیت ژئواکونومیک اقتصاد ایران بسیار فراتر از این است و به راحتی می‌توان با برنامه‌ریزی و سیاستگذاری اصولی و خصوصاً در چارچوب نگرش خلق منفعت ملی از وضعیت موجود گذر کرد که نتایج آن قطعاً در مناطق آزاد تجاری نیز متبلور خواهد شد. از سوی دیگر، با ادامه وضعیت فعلی و سیاست‌های موجود، بعید نیست در آینده نزدیک خصوصاً از دیدگاه ژئواکونومیک، پروژه مناطق آزاد تجاری در ایران به یک پروژه کاملاً بی‌اثر و غیرجذاب تبدیل شود.

استناد: ولیقلی‌زاده، علی. (۱۴۰۴). آینده‌پژوهی چشم‌انداز ژئواکونومیک منطقه‌ی آزاد تجاری-صنعتی ارس. فصلنامه جغرافیا و آینده‌پژوهی منطقه‌ای، ۳(۱)، ۹۱-۱۱۲.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56003.1090>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.2981118.1404.3.1.6.4>

مقدمه

امروزه، مناطق آزاد تجاری جزو ابزارهای اقتصادی و تجاری مهم در سیاست‌های ژئواکونومیکی محسوب می‌شوند. این مناطق به دلیل وجود تسهیلات ویژه، معافیت‌های مالیاتی و کاهش مقررات اداری، از پتانسیل خاصی برای جذب سرمایه‌گذاری‌های خارجی و داخلی و تبدیل به گره‌گاه‌های اقتصادی برخوردار هستند. مناطق آزاد تجاری همچون کاتالیزورهایی برای تحرک اقتصادی و تسهیل در بخش‌های تجاری و صنعتی عمل می‌کنند. این ویژگی‌ها سبب می‌شود که کشورها از طریق مناطق آزاد، صادرات خود را افزایش و قدرت اقتصادی خود را ارتقاء دهند. از دیگر ویژگی‌های مهم مناطق آزاد تجاری، افزایش رقابت‌پذیری اقتصادی کشورها در سطح جهانی است. این مناطق با ارائه زیرساخت‌ها و شرایط تجاری مناسب، قدرت رقابت و نقش‌آفرینی بازیگران اقتصادی را در سطح بین‌المللی افزایش می‌دهند. مطالعات نشان می‌دهد که مناطق آزاد تجاری موجب افزایش توان رقابت کشورها در حوزه صادرات و جذب سرمایه‌گذاری می‌شود و این تحولات نتایج مثبتی را در رشد اقتصادی کشور به همراه می‌آورد. این موضوع خصوصاً برای کشورهایی که خواهان گشایش اقتصادی و کاهش وابستگی به درآمدهای سنتی نفت و گاز هستند، بسیار اهمیت دارد.

علاوه بر این، مناطق آزاد تجاری می‌توانند به تسهیل و تسریع انتقال فناوری و دانش به کشور میزبان کمک کنند. با حضور شرکت‌های بین‌المللی در این مناطق و تبادل تجربیات، انتقال فناوری‌های نوین و بهبود مهارت‌های فنی و مدیریتی در داخل کشور تسهیل می‌شود. به طور خاص، در صنایع پیشرفته‌ای مانند فناوری اطلاعات و ماشین‌آلات، این تبادل می‌تواند زمینه‌ساز نوآوری‌های مهم و ارتقاء کیفیت تولیدات داخلی گردد (OECD, 2017).

همچنین، مناطق آزاد تجاری نقش مهمی در پایداری اقتصادی و اجتماعی مناطق در حال توسعه ایفا می‌کنند. از طریق ایجاد اشتغال و افزایش درآمدهای محلی، این مناطق می‌توانند به بهبود سطح معیشت ساکنان تأثیر بگذارند. این بهبود اقتصادی در نهایت می‌تواند به تقویت توان اجتماعی و سیاسی کمک کند و زمینه‌ساز ثبات بیشتری در مناطق مختلف کشور شود. مطالعات سازمان ملل (۲۰۱۸) نشان می‌دهد که استفاده بهینه از مناطق آزاد می‌تواند به شکلی چشمگیر در کاهش فقر و تضمین رشد پایدار و فراگیر مؤثر باشد.

نقش‌آفرینی ژئواکونومیکی مناطق آزاد تجاری با ایجاد زنجیره‌های تجاری و همکاری‌های بین‌المللی به اوج خود می‌رسد. این مناطق از طریق برقراری ارتباطات و تعاملات تجاری، علاوه بر تقویت و گسترش روابط تجاری کشورهای مختلف، نقش بسیار مهمی در بهبود نفوذ سیاسی و اقتصادی آن‌ها در نظام جهانی ایفا می‌کنند و دارای نقش کلیدی و تأثیرگذاری در شکل‌دهی به مناسبات ژئواکونومیکی هستند. در کشور ما نیز بخاطر حضور کمرنگ اقتصاد ملی در عرصه رقابت جهانی، توجه ویژه‌ای به گسترش مناطق آزاد برای گذر از تنگناهای اقتصادی کشور و گسترش صادرات، اشتغال، رفاه عمومی، تنظیم بازار کار و کالا و ارتقاء جایگاه اقتصادی کشور و بهره‌مندی از اقتصاد رقابتی و مزایای ژئواکونومیکی مناطق آزاد وجود دارد. ایجاد مناطق آزاد علاوه بر افزایش ضریب آمادگی اقتصادی برای تعاملات سازنده با اقتصادهای همجوار و جهانی، همچنین نقش مؤثر و چشمگیری در آبادانی سرزمینی دارد. در ایران نیز ایجاد مناطق آزاد تجاری با همین استراتژی آغاز گردید و اکنون مناطق آزاد مانند یک زنجیره راهبردی در حیاتی‌ترین مناطق مرزی کشور، با مزایای ویژه برای تشویق و گسترش صادرات، جذب سرمایه و فناوری‌های خارجی، تقویت کانال‌های ترانزیتی و تقویت جایگاه کشور در عرصه تجارت بین‌الملل در حال فعالیت هستند.

با این وجود، مناطق آزاد ایران از زمان تأسیس گرفتار برخی مشکلات اساسی هستند که مانع از نقش‌آفرینی مؤثر آنها می‌شود و حتی می‌توان استراتژی گسترش مناطق آزاد را در ایران عقیم و ناکام توصیف کرد. وضعیت موجود برای همه مناطق آزاد ایران صدق می‌کند و ارس نیز از این قاعده جدا نیست. علی‌رغم تفاوت‌های جزئی در عملکرد اقتصادی مناطق آزاد کشور، به طور کلی وضعیت ناامیدکننده‌ای بر اقتصاد مناطق آزاد کشور حاکم است. با این پیش‌فرض، این تحقیق سعی دارد با رویکرد آینده‌پژوهی، چشم‌انداز ژئواکونومیکی منطقه آزاد تجاری-صنعتی ارس را در حوزه اهداف عمده اقتصادی مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. این تحقیق با این سؤال آغاز می‌شود که چشم‌انداز ژئواکونومیکی ارس در آینده چگونه است؟

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

ژئواکونومی و اهمیت ژئواکونومیکی مناطق آزاد

به طور کلی، ژئواکونومی به بررسی تأثیر متقابل بین عوامل اقتصادی و قدرت می‌پردازد و بر نحوه استفاده کشورها از ابزارهای اقتصادی برای رسیدن به اهداف استراتژیکی تأکید می‌کند. در حوزه سیاست‌گذاری قدرت، در مقابل ژئوپلیتیک سنتی که اغلب بر قدرت نظامی و سیاسی

تمرکز دارد، ژئواکونومی بر ابعاد اقتصادی طراحی و نفوذ قدرت می‌پردازد. این مفهوم در جهان امروز که وابستگی متقابل کشورها به یکدیگر باعث شده است به‌طور فزاینده‌ای به اهرم‌های اقتصادی برای تأمین منافع خود در عرصه بین‌المللی متکی باشند، اهمیت پیدا کرده است. ژئواکونومی بررسی می‌کند که چگونه کشورها از استراتژی‌های اقتصادی همچون توافق‌نامه‌های تجاری، تحریم‌ها، سرمایه‌گذاری‌ها و کمک‌های اقتصادی برای افزایش موقعیت و نفوذ جهانی خود استفاده می‌کنند. این پارادایم بیانگر این است که قدرت اقتصادی اکنون نقش مهمی در شکل‌دهی به روابط بین‌الملل ایفا می‌کند و کشورها را قادر می‌سازد تا بر روی منابع، فناوری و دسترسی به بازارهای اقتصادی و تجاری کنترل داشته باشند. به‌عنوان مثال، ابتکار کمربند و جاده چین یک استراتژی ژئواکونومیکی شناخته می‌شود که هدف آن گسترش نفوذ از طریق سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها در کشورهای در حال توسعه است و به این ترتیب، شبکه‌ای از اتحادها بر اساس همکاری‌های اقتصادی ایجاد می‌کند (Belt & Road Forum, 2017- Mousavi et al, 2024- Mousavi et al, 2025).

این مفهوم همچنین به‌طور ضمنی شامل این ایده است که از ابزارهای اقتصادی می‌توان برای اهداف اجباری استفاده کرد. کشورها ممکن است تحریم‌های تجاری را اعمال کنند یا با بهره‌گیری از تسلط بر بازارهای خود، دیگر کشورها را تحت فشار قرار دهند تا به اهداف سیاسی یا استراتژیکی آنها تن دردهند. همان‌طور که بلانچارد و ریسمن (۲۰۳) اشاره می‌کند، در سال‌های اخیر شاهد افزایش چنین اقداماتی هستیم، و کشورها به توانمندی اقدامات اقتصادی خود در رسیدن به اهداف خود بدون استفاده از رویکرد نظامی پی می‌برند. استفاده از تحریم‌ها توسط ایالات متحده علیه کشورهای نظیر ایران و روسیه مثال‌های واضحی از تاکتیک‌های ژئواکونومیکی به‌شمار می‌رود که نشان‌دهنده چگونگی به‌کارگیری فشار اقتصادی برای تغییر رفتار در سطح جهانی است.

همچنین، ماهیت پویای ژئواکونومی، تغییرات در نظم بین‌المللی و دگرگونی در موازنه قدرت را منعکس می‌کند. ظهور اقتصادهای نوظهور، خصوصاً در آسیا، نیاز به ارزیابی مجدد استراتژی‌های اقتصادی را به همراه آورده است و قدرت‌های سنتی باید خود را با واقعیت‌های جدید وفق دهند. به گفته بایبج و همکاران (۲۰۲۴)، درک چشم‌انداز ژئواکونومیکی برای هر دو گروه از قدرت‌های موجود و نوظهور ضروری است. این موضوع نیازمند توانایی در مدیریت وابستگی‌های پیچیده و به‌کارگیری سیاست‌های اقتصادی متناسب با منافع ملی کشورهاست. از این‌رو، ژئواکونومی نه تنها به‌عنوان ابزاری برای قدرت‌یابی کشورها عمل می‌کند، بلکه الگوهای گسترده‌تری از رقابت و همکاری را در یک جهانی چندقطبی نمایان می‌سازد که یکی از الگوهای جدید آن در جهان معاصر، حضور و نفوذ از طریق زنجیره اقتصادی - تجاری مناطق آزاد در شبکه پیچیده و گسترده قدرت در جهان کنونی است که این موضوع به‌ویژه پس از تشدید دوباره تنش‌های ژئوپلیتیکی در جهان معاصر و همچنین تغییرات جدید در ساختار زنجیره‌های تأمین پس از همه‌گیری کرونا اهمیت فزاینده‌ای به خود گرفته است.

در این زمینه، داگلاس زنگ، اقتصاددان ارشد بانک جهانی می‌گوید: «تنش‌های ژئوپلیتیکی جذب سرمایه‌گذاری را برای برخی کشورها دشوار کرده است و به همین دلیل برخی از سرمایه‌گذاران در حال تغییر مکان‌های خود هستند. در این شرایط، کشورهایی که معمولاً پذیرا و بی‌طرف هستند و از انواع سرمایه‌گذاری استقبال می‌کنند، صرف نظر از کشور مبدأ، در واقع وضعیت بهتری دارند.» او می‌افزاید: برای کشورهایی که می‌خواهند محیط کسب‌وکار خود را تقویت کنند و مایل به ارائه خدمات تک‌مرحله‌ای هستند، «مناطق آزاد اکنون می‌توانند فرصت خوبی ارائه دهند که شاید قبلاً چنین چیزی ممکن نبود». این عوامل ژئوپلیتیکی، همراه با تغییرات جدید در ساختار زنجیره‌های تأمین پس از همه‌گیری کرونا، شرکت‌ها را وادار کرده است تا از طریق جابجایی به یک کشور نزدیک‌تر - بدین معنی که آنها به بازار هدف خود نزدیک‌تر می‌شوند - یا به کشورهای همسایه و متحد خود، فعالیت‌های تجاری خود را ریسک‌زدایی کنند که در این فرایند جابجایی، استقرار این شرکت‌ها در مناطق آزاد از زمان، هزینه و دشواری آنچه که می‌تواند یک تجربه پرهزینه و پیچیده باشد می‌کاهد (Myles, 2023).

از دیدگاه ژئواکونومیکی، می‌توان گفت این مناطق در جهان امروز نقش قابل‌توجهی در تقویت رشد اقتصادی، تسهیل تجارت بین‌المللی و افزایش رقابت منطقه‌ای ایفا می‌کنند. این مناطق به دلیل کاهش تعرفه‌های گمرکی و تجاری، موانع نظارتی کمتر و ایجاد محیطی مناسب برای کسب‌وکار، از پتانسیل بسیار بالایی برای جذب سرمایه‌گذاری‌های مستقیم خارجی برخوردار هستند. بر اساس گزارش بانک جهانی (۲۰۲۰)، مناطق آزاد با ارائه تسهیلات تجاری و خدمات پیشرفته‌ای که از طریق مدیریت لجستیکی و زنجیره تأمین پشتیبانی می‌شوند، نقش بسیار مهمی در تقویت جریان‌های تجاری و سرمایه‌گذاری ایفا می‌کنند. همچنین، اهمیت ژئواکونومیکی مناطق آزاد از بُعد استراتژیکی فراتر از منافع اقتصادی آن‌هاست و به‌عنوان ابزارهایی برای تقویت موقعیت کشورها در بازار جهانی عمل می‌کنند.

یکی از مزایای ژئواکونومیکی مهم و کلیدی مناطق آزاد تجاری، توانایی آن‌ها در افزایش مزایای رقابتی برای کسب‌وکارهاست. شرکت‌هایی که در این مناطق فعالیت می‌کنند به دلیل معافیت‌های مالیاتی و فرآیندهای ساده‌تر گمرکی، از کاهش چشمگیری در هزینه‌های عملیاتی

¹ Douglas Zeng

بهره‌مند می‌شوند. برای مثال، طبق مطالعه‌ای که توسط سازمان توسعه همکاری و اقتصادی انجام شده، شرکت‌های مستقر در مناطق آزاد تجاری می‌توانند با صرف هزینه‌های کمتری، تولیدات خود را با قیمت‌های رقابتی‌تری در بازارهای بین‌المللی عرضه کنند. نتیجه این موضوع، جذب شرکت‌های چندملیتی‌ای است که سعی دارند زنجیره تأمین خود را گسترش و سودآوری‌شان را افزایش دهند. چنین محیط‌هایی علاوه بر افزایش رشد صنعتی در مقیاس محلی، باعث می‌شوند که کشورهای میزبان به مراکزی جذاب برای سرمایه‌گذاران جهانی تبدیل شوند و در نتیجه، انعطاف‌پذیری اقتصادی آن‌ها را بهبود می‌بخشند (OECD, 2018).

مناطق آزاد تجاری معمولاً در نقش کاتالیزورهایی برای انتقال فناوری و نوآوری عمل می‌کنند. هنگامی که شرکت‌های چندملیتی در این مناطق فعالیت می‌کنند، معمولاً فناوری‌ها و شیوه‌های مدیریتی نوآورانه‌ای را وارد می‌کنند که می‌تواند تأثیرات مثبت و چشمگیری بر اقتصادهای محلی و ملی داشته باشد. تحقیقات مرکز تجارت بین‌المللی نشان می‌دهد که شرکت‌های مستقر در مناطق آزاد تجاری تمایل بیشتری به سرمایه‌گذاری در تحقیق و توسعه دارند، که در نهایت منجر به بهبود بهره‌وری و نوآوری در کشور میزبان می‌شود (ITC, 2019). این فرآیند انتقال دانش می‌تواند به تحریک صنایع محلی و ملی و ایجاد یک محیط اقتصادی فعال و پویا در کشور کمک کند. بنابراین، مناطق آزاد تجاری علاوه بر منافع اقتصادی مستقیم، همچنین زمینه‌ساز توسعه پایدار و بلندمدت با تقویت قابلیت‌های محلی نیز هستند.

اهمیت استراتژیکی و ژئواکونومیکی مناطق آزاد تجاری در ایجاد همگرایی اقتصادی در مقیاس منطقه‌ای نیز قابل توجه است. در واقع مناطق آزاد تجاری در تسهیل روابط اقتصادی و افزایش همکاری‌های تجاری بین‌المللی نقش مهمی ایفا می‌کنند. در مناطقی مانند آسیای جنوب‌شرقی و دریای کارائیب، مناطق آزاد تجاری به اجزای بنیادی استراتژی‌های اقتصادی با هدف افزایش تجارت درون‌منطقه‌ای و جذب سرمایه‌گذاری تبدیل شده‌اند. بانک توسعه آسیایی تأکید می‌کند که مناطق آزاد تجاری دارای نقش مهمی در تسهیل همکاری‌های اقتصادی بین کشورهای عضو هستند و در نتیجه، ثبات اقتصادی و انعطاف‌پذیری آن‌ها را در برابر نوسانات بازار جهانی افزایش داده‌اند (ADB, 2021). این مناطق علاوه بر گسترش مراکز تجاری و سرمایه‌گذاری، به کشورهای میزبان کمک می‌کنند تا اقتصاد خود را متنوع کرده و از وابستگی خود به بخش‌های سنتی مانند کشاورزی یا فروش مواد اولیه بکاهند. برای مثال، کشورهای آسیای جنوب شرقی توانسته‌اند با ایجاد مناطق آزاد تجاری، در تولید و صادرات کالاهای با ارزش افزوده بالا مانند محصولات الکترونیکی پیشرفت کنند و خود را جزو مراکز تجاری مهم در بازار جهانی معرفی کنند (ADB, 2020).

همچنین، مناطق آزاد تجاری اغلب در مکان‌های استراتژیکی مانند بنادر یا کریدورهای ارتباطی-مواصلاتی اصلی ایجاد می‌شوند که دارای دسترسی مناسبی به بازارهای جهانی هستند. در واقع مناطق آزاد تحت تأثیر نیازهای بازارهای منطقه‌ای و جهانی قرار دارند و این در فرآیند تصمیم‌گیری‌های سرمایه‌گذاری و تجاری آنها مشهود است. بر اساس گزارشی از سازمان تجارت جهانی، به‌کارگیری استراتژی‌های ژئواکونومیکی متناسب با موقعیت جغرافیایی مناطق آزاد تجاری می‌تواند به تحقق اهداف اقتصادی و توسعه پایدار در این مناطق و بهبود وضعیت اجتماعی و اقتصادی در کشورهای میزبان منجر شود (WTO, 2019). برای مثال، ایجاد مناطق آزاد در کشورهای آفریقایی برای جذب سرمایه‌گذاری خارجی و ارتقای تولید محلی، تأثیر مثبتی بر توسعه پایدار این کشورها داشته است (UNCTAD, 2021).

به طور کلی، مناطق آزاد تجاری می‌توانند به‌عنوان ابزارهای ژئواکونومیکی برای تقویت موقعیت کشورها در نظام بین‌المللی عمل کنند. در واقع، کشورهایی که با ایجاد مناطق آزاد تجاری به دنبال جذب سرمایه‌گذاری و افزایش صادرات هستند، معمولاً سعی دارند نقش خود را در زنجیره‌های تأمین جهانی گسترش دهند. بنابراین، اهمیت ژئواکونومیکی مناطق آزاد تجاری غیرقابل انکار است. آن‌ها برای کشورهای میزبان مزایای اقتصادی قابل توجهی را از جمله جذب سرمایه‌گذاری خارجی، افزایش رقابت‌پذیری تجاری، تسهیل در انتقال فناوری و پیشبرد یکپارچگی اقتصادی منطقه‌ای به ارمغان می‌آورند. با افزایش آگاهی کشورها از مزایای چندوجهی مناطق آزاد به نظر می‌رسد که این مناطق همچنان جزء کلیدی استراتژی‌های ژئواکونومیکی در تجارت جهانی و طرح‌های رشد و توسعه اقتصادی باقی بمانند.

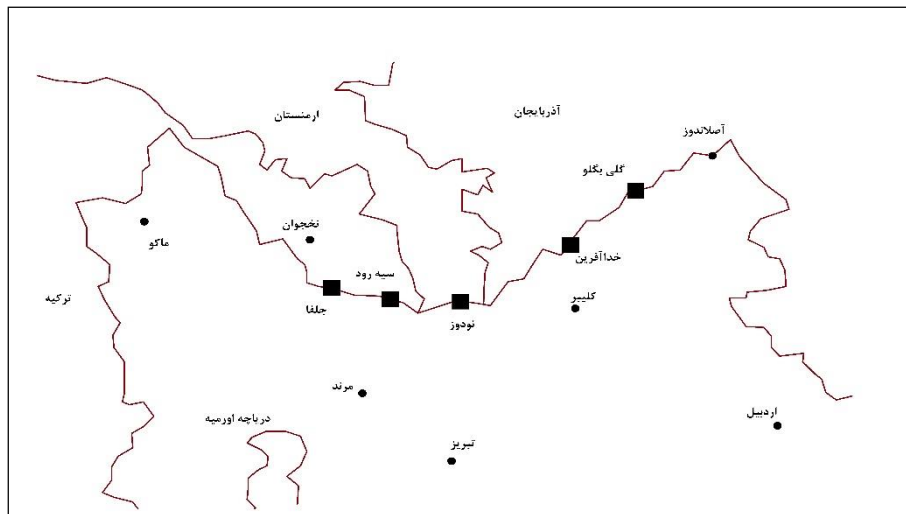
مواد و روش پژوهش

در این تحقیق که از روش توصیفی-تحلیل استفاده می‌کند سعی می‌شود با کمک ادبیات کتابخانه‌ای و داده‌های آماری، با استناد به بند ۱۱ سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، و در چارچوب فلسفه وجودی و اهداف کلان اقتصادی مناطق آزاد، چشم‌انداز ژئواکونومیکی منطقه آزاد تجاری-صنعتی ارس در حوزه تجارت خارجی، سرمایه‌گذاری، ایجاد اشتغال، ترانزیت، گردشگری و آمایش اقتصادی-امنیتی نوار مرزی ارس با رویکرد روندکاوی مورد بررسی و تحلیل آینده‌پژوهی قرار گیرد. این روش در حقیقت از روی روند و وضعیت موجود به پیش‌بینی تغییرات یک پدیده در آینده می‌پردازد. یادآور می‌شود که برای انجام این تحقیق، علی‌رغم پیگیری مستمر محقق برای دریافت آمار و اطلاعات دقیق‌تر و

به‌روزتر از سازمان منطقه آزاد ارس، به دلیل عدم همکاری سازمان، عملکرد اقتصادی ارس در روند زمانی ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹ با استناد به آخرین آمار قابل دسترس که از سوی دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد اعلام شده است و نیز آمارنامه ۱۴۰۰، ۱۴۰۱ و ۱۴۰۲ ارس مورد بررسی قرار گرفته است.

محدوده مورد مطالعه

حوزه جغرافیایی ارس از دیرباز جایگاه مهمی در تجارت و ترازیت جهانی دارد و همواره مورد توجه بازرگانان و مسافران آسیا-اروپا و جاده ابریشم بوده است. با توجه به این موقعیت و اهمیت تاریخی-جغرافیایی و تجاری-اقتصادی، منطقه آزاد ارس در سال ۱۳۸۴ با ۹۷۰۰ هکتار مساحت اولیه فعالیت خود را آغاز کرد، ولی محدوده آن در ۱۳۸۷ به ۵۱۰۰۰ هکتار گسترش یافت و در حال حاضر با وسعت ۷۱ هزار و ۸۰۰ هکتار به فعالیت خود ادامه می‌دهد.

شکل ۱- موقعیت جغرافیایی و محدوده‌های منطقه آزاد تجاری-صنعتی ارس
(ترسیم: نگارنده، ۱۴۰۴)

منطقه آزاد تجاری-صنعتی ارس که شامل اراضی شهرستان‌های جلفا و خداآفرین می‌شود، در ۵ محدوده جغرافیایی منفصل، در شمال غرب ایران و در همسایگی با کشورهای آذربایجان، ارمنستان و جمهوری خودمختار نخجوان قرار دارد. از دیدگاه ژئواکونومیکی، از میان مهمترین اهداف ارس می‌توان به توسعه سرمایه‌گذاری و صنعت، حضور موثر در ترتیبات اقتصادی و مناسبات تجاری با کشورهای همجوار، تعمیق جایگاه ترانزیتی ارس، رونق گردشگری، حضور در بازارهای جهانی و نمایش چهره‌ای نو و مترقی از ایران در نوار مرزی ارس اشاره کرد.

بحث و ارائه یافته‌ها

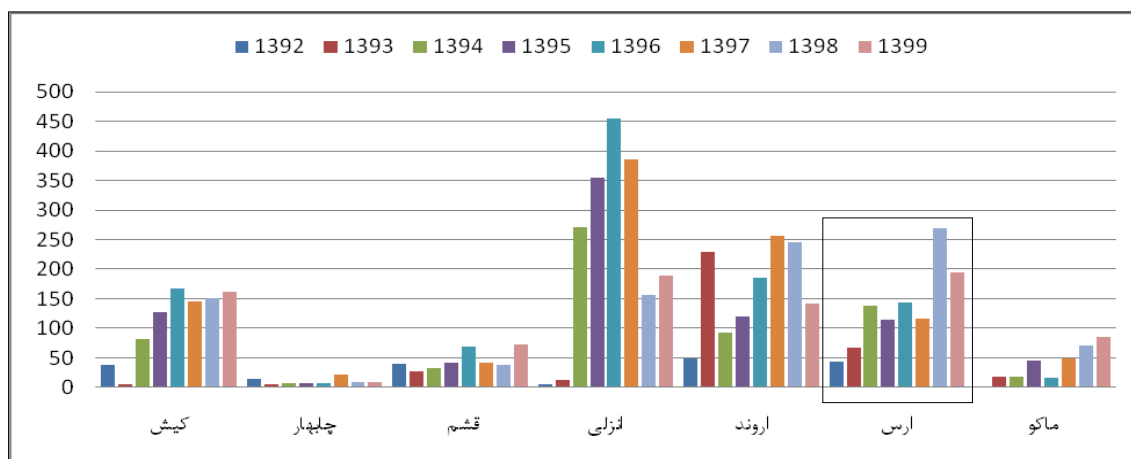
چشم‌انداز ژئواکونومیکی ارس در تجارت خارجی

در حوزه تجارت خارجی از طریق مناطق آزاد تجاری ایران، سه نوع صادرات وجود دارد که بدون تفکیک آن نمی‌توان تحلیل دقیق‌تر و درستی از نقش‌آفرینی تجاری مناطق آزاد در عرصه صادرات بیان کرد. صادرات کالاهای تولیدی در مناطق آزاد تجاری به خارج از کشور (صادرات قطعی) که اهمیت ویژه‌ای دارد، صادرات کالاهای تولیدی در مناطق آزاد تجاری به داخل کشور و نیز صادرات مجدد که از طریق صادرات همان کالاهای وارداتی یا صادرات کالاهای وارداتی بعد از پردازش به خارج از کشور انجام می‌گیرد.

طبق نمودار (۱) که مجموع صادرات مناطق آزاد تجاری ایران به خارج از کشور را به تفکیک مناطق در بازه زمانی ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹ نشان می‌دهد، اگرچه ارس در میان سایر مناطق آزاد تجاری و حتی مناطق آزاد قدیمی‌تر از جایگاه نسبتاً خوبی برخوردار است و روند کلی صادرات ارس تا حدودی افزایشی است، ولی، بعد از سال ۱۳۹۸ روند صادرات افت کرده است و بعد از آن همانطور که جدول (۱) و نمودار (۲) نشان می‌دهد دو رقم متفاوت در حوزه صادرات قطعی ارس در سال ۱۴۰۰ به ارزش ۷۰ میلیون دلار (Aras Statistical Yearbook of 2022,)

۲۵۰ میلیون دلار (Aras Statistical Yearbook of 2021) ثبت شده و به دلیل تفاوت فاحش آمار نمی‌توان ارزیابی دقیقی از روند صادرات قطعی ارس در سال ۱۴۰۰ ارائه داد. تفاوت جدی و تعارض در آمار منتشره از سوی دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و آمارنامه ارس به‌ویژه در صادرات مجدد ۱۳۹۴ نیز به صورت مشهود دیده می‌شود. این میزان در آمارنامه ۱۴۰۰ ارس به ارزش ۱ میلیون دلار و در آمارهای دبیرخانه به ارزش ۹۶ میلیون دلار ثبت شده که تفاوت بسیار عجیبی بین ارقام منتشره وجود دارد. همچنین در بازه زمانی مورد بررسی میانگین کلی صادرات ارس به خارج از کشور کمتر از ۱۵۰ میلیون دلار است که رقم قابل قبول در عملکرد اقتصادی مناطق آزاد تجاری در مقیاس برون‌مرزی و جهانی محسوب نمی‌شود. یعنی برای این میزان صادرات برای پیوند اقتصاد ملی با اقتصاد جهانی نمی‌توان جایگاهی در نظر گرفت.

نمودار ۱- میزان صادرات خارجی مناطق آزاد تجاری (۱۳۹۲-۱۳۹۹) - میلیون دلار
(منبع آمار: The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones)

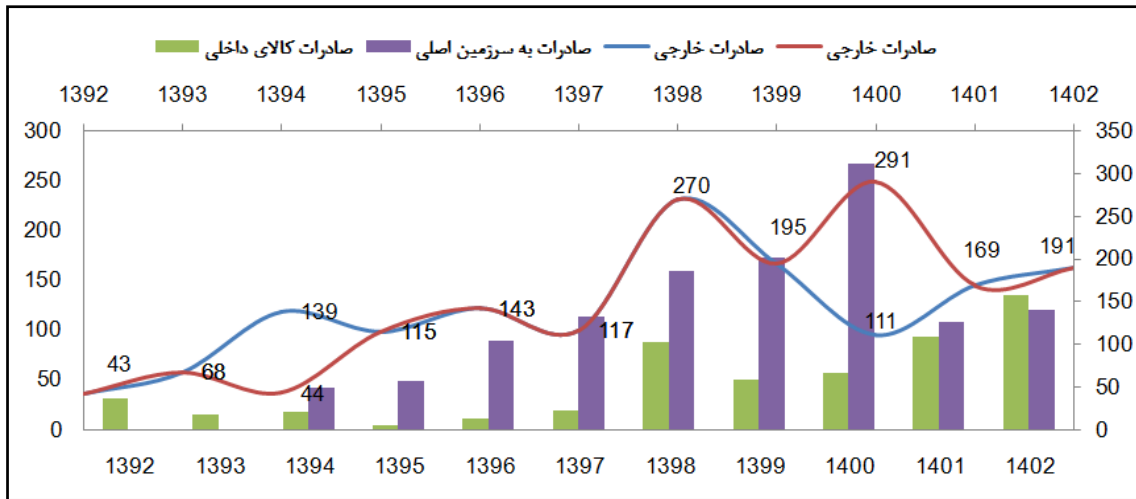
در جدول (۱) صادرات ارس به تفکیک انواع صادرات آورده شده که باز در حوزه صادرات ارس به خارج از کشور نوسان بسیار زیادی در صادرات مجدد ارس وجود دارد. همچنین در این جدول و نمودار آن، طی سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۴۰۲ ارزش دلاری و روند صادرات ارس به سرزمین اصلی و صادرات کالای داخلی از طریق ارس به خارج از کشور مشاهده می‌شود. این نوع صادرات هر چند در ارزیابی عملکرد تجاری مناطق آزاد اهمیت زیادی ندارد ولی روند صعودی دارد. به‌ویژه صادرات به سرزمین اصلی که از لحاظ ارزش دلاری تفاوت آنچنان زیادی با ارزش دلاری کل صادرات ارس به خارج از کشور ندارد و این برای ارس دستاورد مثبت و مؤثر محسوب نمی‌شود. همچنین صادرات کالاهای داخلی صرفاً از طریق گمرکات مناطق آزاد صورت می‌گیرد و مناطق از نظر درآمدی و فرایندی هیچ نقش و تأثیری بر آن ندارند.

جدول ۲- انواع صادرات از طریق ارس (۱۴۰۲-۱۳۹۲) - میلیون دلار

عنوان/سال	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۸	۱۳۹۹	۱۴۰۰	۱۴۰۱	۱۴۰۲
صادرات قطعی	۴۲	۶۵	۴۳	۳۵	۶۳	۸۶	۱۳۲	۱۸۶	۷۰	۱۴۷	۱۷۲
صادرات مجدد	۱	۳	۱	۸۰	۷۵	۳۰	۱۴۴	۹	۴۱	۲۲	۱۹
مجموع صادرات خارجی	۴۳	۶۸	۴۴	۱۱۵	۱۳۸	۱۱۶	۲۷۶	۱۹۵	۱۱۱	۱۶۹	۱۹۱
صادرات به سرزمین اصلی	-	-	۴۲	۴۹	۹۰	۱۱۴	۱۶۰	۱۷۳	۲۶۸	۱۰۹	۱۲۰
صادرات کالای داخلی	۳۲	۱۵	۱۸	۴	۱۱	۱۹	۸۸	۵۱	۵۷	۹۴	۱۳۵

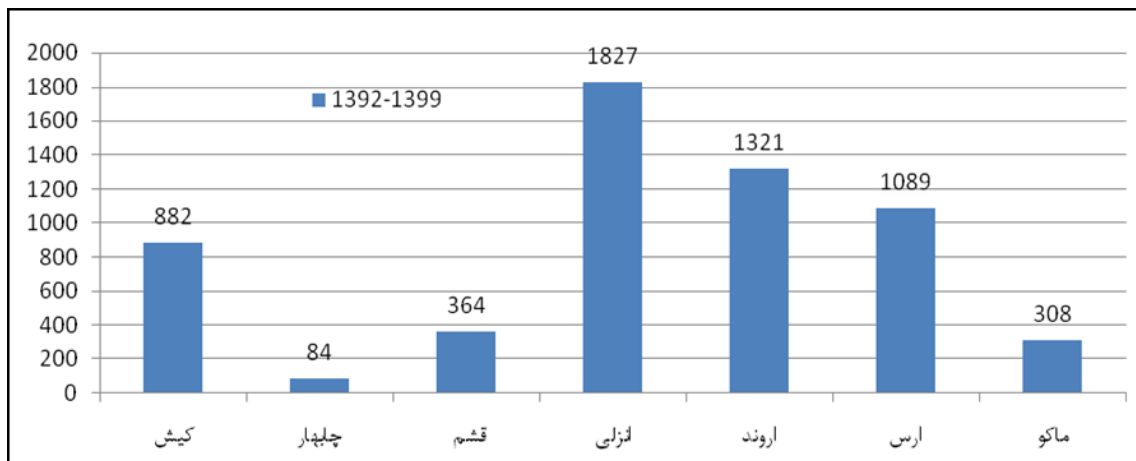
(منبع آمار: The Supreme Council of Free ... Zones, 2015, 2016; Aras Statistical Yearbook 2021, 2022, 2023)

براساس نمودار (۳) نیز میانگین کل صادرات مناطق آزاد تجاری به خارج از کشور از ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹ حدود ۸۳۹ میلیون دلار بوده است که صادرات ارس از میانگین صادرات مناطق آزاد کشور بالاتر است و این موضوع نشان می‌دهد که ارس از موقعیت ژئوگنومیکی مناسبی برای تعمیق مناسبات اقتصادی-تجاری کشور برخوردار است و با بکارگیری سیاست‌های مؤثر و کارا می‌توان از ارس انتظار عملکرد بسیار بالا و قابل قبولی داشت. اهمیت این موضوع وقتی دوچندان می‌شود که طبق نمودار (۱) ارس در مقایسه با مناطق باتجربه‌تر و قدیمی‌تر خود در سواحل آب‌های آزاد که از موقعیت مواصلاتی-ارتباطی مناسب و روان تری برای تعمیق پیوندهای اقتصادی و تجاری با بازارهای جهانی برخوردار هستند عملکرد موفق‌تری در حوزه صادرات به نمایش گذاشته است.

نمودار ۲- روند انواع صادرات از طریق ارس (۱۳۹۲-۱۴۰۲) - میلیون دلار

(The Supreme Council of Free ... Zones, 2015, 2016; Aras Statistical Yearbook 2021, 2022, 2023 (منبع آمار: ...))

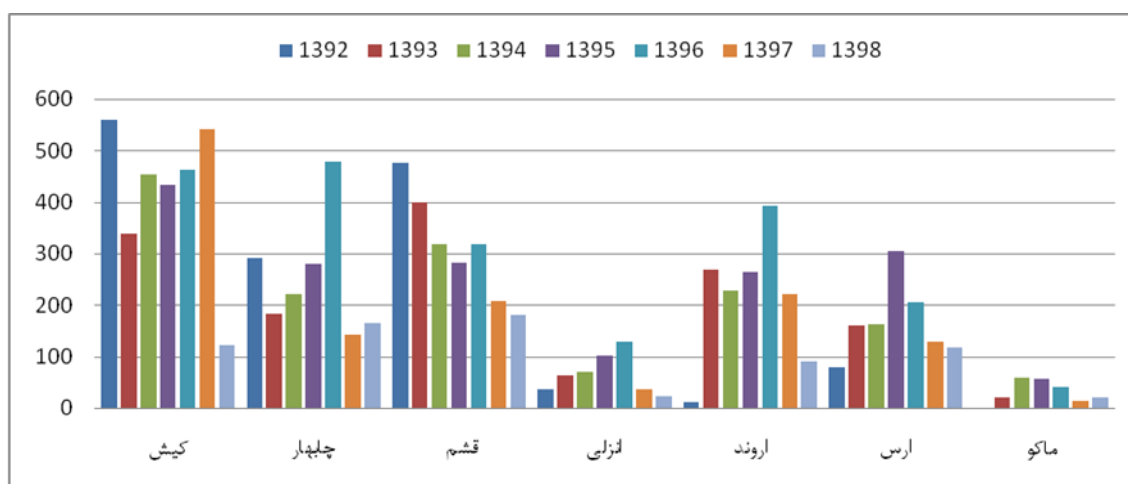
نمودار ۳- مجموع صادرات خارجی مناطق آزاد تجاری (۱۳۹۹-۱۳۹۲) - میلیون دلار

(The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones (منبع آمار: ...))

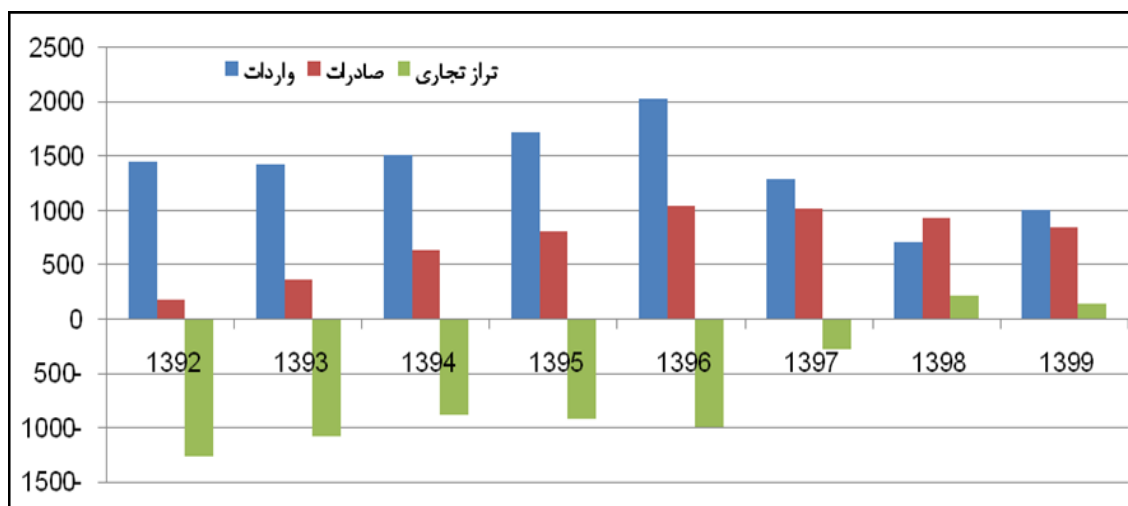
در حوزه تجارت خارجی، واردات قانونی نیز از طریق مناطق آزاد تجاری ایران در ۲ حالت کلی صورت می‌گیرد؛ از یک سو، واردات به سرزمین اصلی / واردات قطعی (واردات مربوط به تبصره ۲ قانون مناطق آزاد که سالانه تا سقف ۳ میلیارد دلار است و نقش مهمی در تأمین منابع درآمدی مناطق ایفا می‌کند) و از سوی دیگر، واردات به محدوده مناطق برای استفاده در تولید، عرضه و مصرف که هر ۲ حالت از معافیت وارداتی برخوردار هستند. در حالت اول، ۱۵ درصد ارزش سیف کالای وارداتی به سرزمین اصلی، به صورت عوارض از سوی سازمان مناطق اخذ می‌شود که غالباً مناطق آزاد جهت ایجاد جذابیت، درصدی از آن را تخفیف می‌دهند و به طور میانگین حدود ۱۰ درصد دریافت می‌کنند. در حالت دیگر نیز کالاهای وارداتی به طور کامل از پرداخت عوارض گمرکی معاف هستند.

با توجه به آمارهای دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد، مجموع واردات کالا به مناطق آزاد طی سال‌های ۱۳۹۲ الی ۱۳۹۸ برای مصرف، فروش و یا تولید در این مناطق به ارزش ۱۰/۱۵ میلیارد دلار است که میانگین آن ۱/۴۵ میلیارد دلار در سال می‌شود. با این حساب، واردات کالا از طریق مناطق آزاد بیش از ۲ برابر صادرات انجام گرفته به خارج از کشور است. از سوی دیگر، با توجه به آمار گمرک ایران، در بازه زمانی ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۸ به طور میانگین حدود ۴۷ میلیارد دلار کالا وارد کشور شده است که با این حساب، حدود ۳/۱ درصد واردات کل کشور به مناطق آزاد تجاری اختصاص دارد؛ بدون احتساب میزان واردات از طریق مناطق آزاد به داخل کشور که با احتساب آن، واردات مناطق آزاد حدود ۹ درصد کل واردات کشور خواهد بود. همچنین در مناطقی همچون قشم، کالاهای زیادی از مسیرهای غیررسمی و فراگمرکی در مناطق آزاد وارد می‌شود که آمار دقیقی از آن وجود ندارد و با احتساب آن، قطعاً سهم مناطق آزاد در واردات کالا بیشتر خواهد بود (The Report of Islamic Parliament Research Center, 2021). طبق گزارش فوق، مجموع صادرات مناطق آزاد در قیاس با صادرات کشور بدون در نظر گرفتن صادرات مشتقات نفتی و میعانات گازی از سرزمین اصلی، حدود ۲ درصد و در قیاس با کل صادرات کشور حدود ۱ درصد است و

می‌توان گفت مناطق آزاد در واردات کالا فعال‌ترند. همچنین، آمارهای موجود نشان می‌دهد بخش زیادی از صادرات مناطق آزاد به داخل کشور اساساً تولیدات مناطق آزاد نیستند و شرکت‌های بازرگانی، واردات خود به داخل کشور را با انتقال از طریق مناطق آزاد، با عنوان صادرات به سرزمین اصلی جا می‌زنند. این آمار نشان می‌دهد که برند «دروازه واردات» برای مناطق آزاد دور از واقعیت نیست. زیرا یکی از اهداف اصلی مناطق آزاد، ایجاد بستر مناسب برای تأمین کالا و تجهیزات ارزان‌قیمت از بازارهای خارجی و بین‌المللی، تولید و غیره برای اقتصادهای نوظهور است که سعی دارند در تجارت جهانی حضور خود در بازارهای خارجی را پررنگ‌تر و نفوذ تجاری و اقتصادی خود را افزایش دهند. علی‌رغم این، مروری بر آمارهای واردات مناطق آزاد نشان می‌دهد که آنها طبق بند «۱۱» سیاست‌های اقتصاد مقاومتی عملکرد اقتصادی قابل قبولی ارائه نمی‌دهند. این موضوع در مورد عملکرد ارس نیز صدق می‌کند.

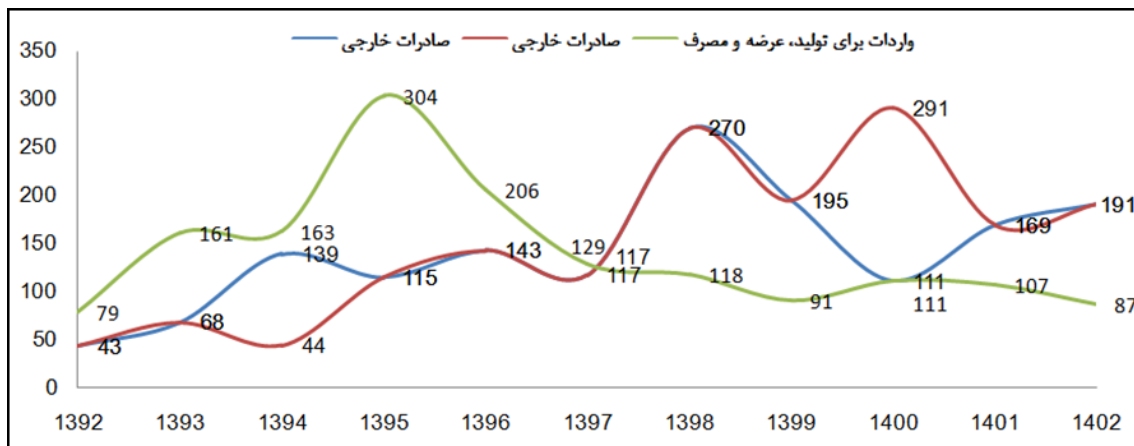
نمودار ۴- میزان واردات کالا از طریق مناطق آزاد تجاری ایران (۱۳۹۲-۱۳۹۸) - میلیون دلار
(منبع آمار: The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones)

نمودار ۵- مجموع تجارت خارجی مناطق آزاد تجاری ایران (۱۳۹۲-۱۳۹۹) - میلیون دلار
(منبع آمار: The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones)

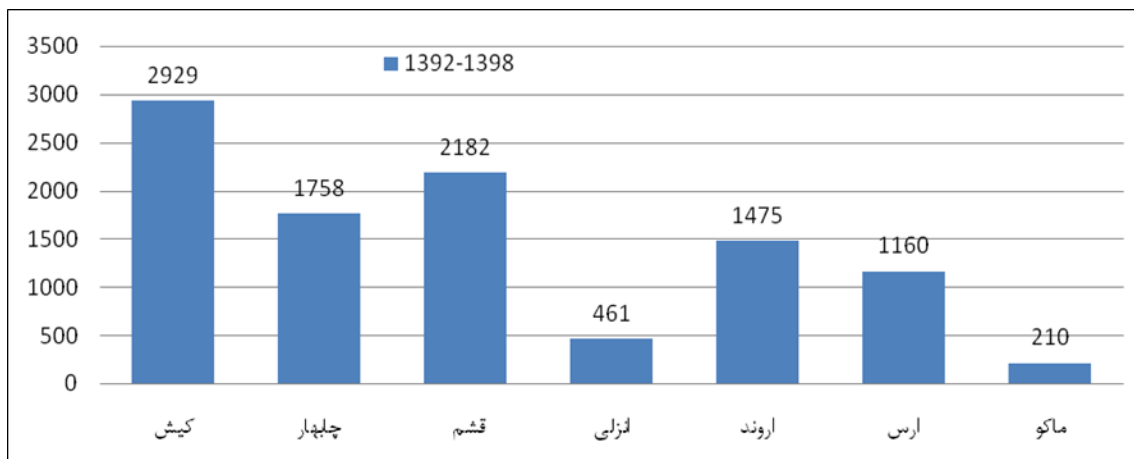
نمودار (۴) میزان واردات کالا از طریق مناطق آزاد تجاری ایران را به تفکیک در بازه زمانی ۱۳۹۲-۱۳۹۸ نشان می‌دهد. در نمودار فوق روند واردات تقریباً در تمامی مناطق آزاد کاهش یافته است. طبق اظهارات دبیر شورای عالی مناطق آزاد (Farsnews, 2022)، تراز تجاری مناطق آزاد ایران برای اولین بار در سال ۱۴۰۰ مثبت شده است. از سوی دیگر طبق آمارهای دبیرخانه، برخلاف ادعای موجود، تراز تجاری مناطق تنها در سال‌های ۹۸ و ۹۹ مثبت است که بررسی آن نشان می‌دهد افزایش صادرات در این تراز تجاری مثبت تأثیر آنچنانی ندارد و این موضوع ارتباط مستقیمی با کاهش واردات در اثر تنگنای تجاری کشور دارد و همانطور که نمودار (۵) نشان می‌دهد مناطق آزاد تجاری حتی در سال‌های مذکور با کاهش نسبی صادرات مواجه هستند. بنابراین، مثبت شدن یا تعدیل تراز تجاری مناطق آزاد تجاری در کشور نتیجه کاهش

واردات بوده است و چیزی با عنوان افزایش صادرات و رشد تولیدات صادرات‌محور وجود ندارد؛ و در واقع طی سال‌های اخیر اتفاق خاصی در عملکرد صادراتی مناطق آزاد رخ نداده است.

نمودار ۶- روند واردات در ارس (۱۴۰۱-۱۳۹۲) - میلیون دلار

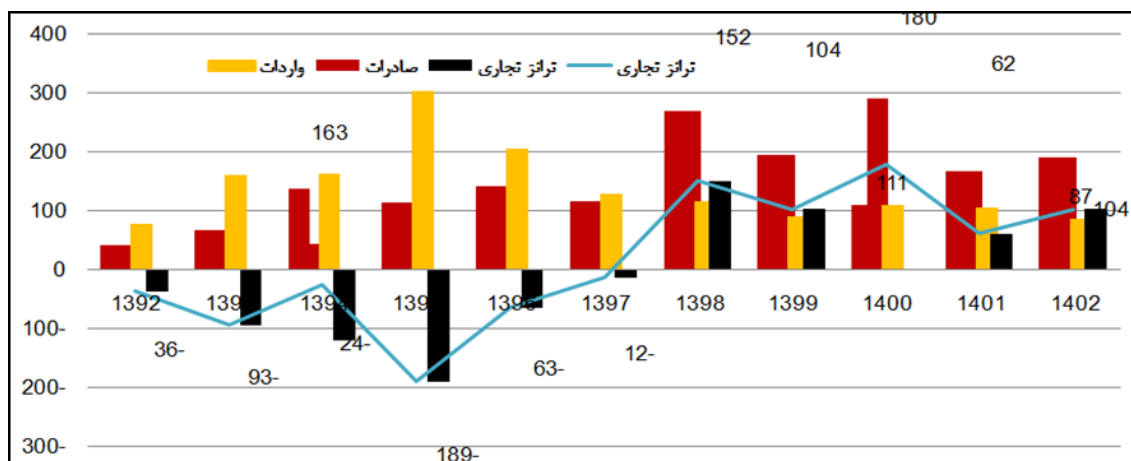
(The Supreme Council of Free ... Zones, 2015, 2016; Aras Statistical Yearbook 2021, 2022, 2023; منبع آمار: ...)

نمودار ۷- مجموع واردات مناطق آزاد تجاری ایران (۱۳۹۸-۱۳۹۲) - میلیون دلار

(The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones; منبع آمار: ...)

همانطور که نمودار (۶) نشان می‌دهد می‌توان این روند را در روابط و حجم مبادلات تجاری ارس نیز مشاهده کرد. از سال ۱۳۹۵ روند کاهش واردات در مبادلات ارس کاملاً عیان است و در برابر آن شاهد افزایش صادرات در سال ۱۳۹۸ هستیم. حتی می‌توان گفت بهترین عملکرد تجاری ارس در این مدت رخ داده و از سال ۱۳۹۹ دوباره صادرات ارس افول کرده است. همچنین، همانطور که قبلاً اشاره شد، به دلیل اختلافات جدی در آمارهای دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و آمارنامه‌های ارس بویژه در مورد صادرات قطعی ۱۴۰۰ و نیز صادرات مجدد ۱۳۹۴ به صورت قطعی نمی‌توان ارزیابی دقیق و مثبت از روند صادرات ارس ارائه داد. علاوه بر این، اگرچه واردات در ارس روند نزولی دارد، ولی همانطور که در ادامه به آن اشاره خواهد شد آمارهای مربوط به واردات ارس طی سال‌های ۱۳۹۹ تا ۱۴۰۲ ناقص هستند و در آمارهای اعلام شده، آمارهای واردات برای تولید در ارس وجود ندارد. با این حال، در ارزیابی کلی عملکرد تجاری مناطق آزاد تجاری، اصولاً این میزان واردات رقم فاحشی برای مناطق آزاد تلقی نمی‌شود. زیرا اگر زیرساخت‌های مناسب و لازم برای تولید و فرآوری و با صادرات کالاهای وارداتی در مناطق آزاد وجود داشته باشد، واردات در مناطق آزاد باعث شکوفایی تولید ثروت، ارزآوری، ورود فناوری و به طور کلی رونق گرفتن تعاملات تجاری و ترقی اقتصاد می‌شود. برعکس، در روابط تجاری مناطق آزاد تجاری ایران، از یک سو این مناطق کارایی بسیار ضعیفی در میدان صادرات دارند و از سوی دیگر بخش اعظم واردات بجای استفاده در تولید و صادرات مجدد، راهی مصرف در بازار داخلی می‌شود. در این میان، همانطور که نمودار (۷) نشان می‌دهد در ارزیابی کلی واردات از طریق مناطق آزاد، ارس در موقعیت میانی قرار دارد.

نمودار ۸- تراز تجاری مبادلات تجاری ارس (۱۳۹۲-۱۴۰۲) - میلیون دلار

(منبع آمار: Aras Statistical Yearbook 2021, 2022, 2023; The Supreme Council of Free ... Zones, 2015, 2016)

نمودار (۸) نیز تراز تجاری ارس را نشان می‌دهد که از سال ۱۳۹۷ روند مثبت دارد ولی همانطور که قبلاً اشاره شد، در واردات ۱۳۹۹ تا ۱۴۰۲ آمار واردات برای تولید در ارس لحاظ نشده است. لذا بخاطر عدم دسترسی به آمار دقیق و شفاف از واردات ارس به طور قطعی نمی‌توان در مورد تراز تجاری مثبت ارس اظهار نظر کرد. در یک ارزیابی کلی از نمودار (۸) می‌توان مهمترین ویژگی روابط تجاری ارس را نوسان در روند مبادلات تجاری و محدود بودن ظرفیت تجارت ارس معرفی کرد. طوری که در تجمیع آمار صادرات و واردات ارس، کمترین میزان مبادلات تجاری به ارزش ۱۲۲ میلیون دلار در ۱۳۹۲ و بیشترین میزان به ارزش ۴۱۹ میلیون دلار در ۱۳۹۵ به ثبت رسیده است. در بازه زمانی فوق، میانگین مبادلات تجاری ارس نیز رقم ۲۸۴ میلیون دلار را نشان می‌دهد که در کل رقم ناچیزی در تجارت بین‌المللی محسوب می‌شود. شاید بتوان کارایی محدود و ضعیف تجارت خارجی مناطق آزاد تجاری را تابعی مستقیم از تجارت خارجی کشور در نظر گرفت. مورد عجیب دیگر اینکه در تجمیع صادرات و واردات ارس در طول بازه زمانی ۱۳۹۲ تا ۱۴۰۲، رقم به دست آمده چیزی را حدود ۱۵۶۰ میلیون دلار در هر دو حوزه صادرات و واردات نشان می‌دهد که با این حساب و جدای از واردات قطعی به سرزمین اصلی، به طور کلی تراز تجاری ارس صفر است، یعنی عملکرد صادراتی ارس صرفاً با عملکرد وارداتی آن برابری می‌کند و آورده‌ای فراتر از واردات و مازاد تجاری مثبت برای کشور به همراه ندارد.

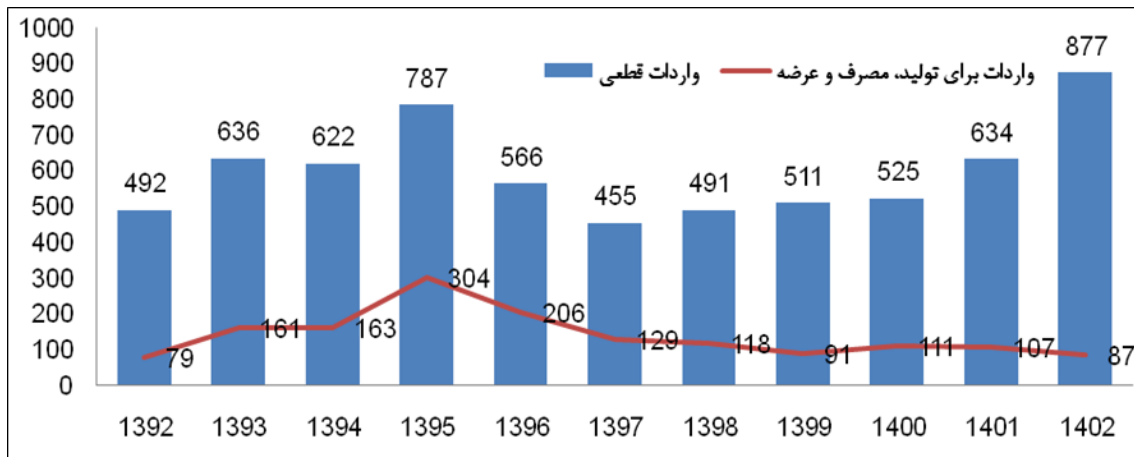
جدول (۴) واردات انواع کالا از طریق ارس را از ۱۳۹۲ تا ۱۴۰۲ نشان می‌دهد. یادآور می‌شود در جدول زیر آمار واردات برای تولید (به دلیل عدم انتشار در آمارنامه‌های ارس) در آمار واردات ۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱ و ۴۰۲ لحاظ نشده است و آمار مذکور بیانگر واردات مسافری (برای عرضه در ارس)، و مصرفی هستند. طبق اطلاعات این جدول و نمودار (۹)، اگرچه مناطق آزاد تجاری بدون عوارض گمرکی مجاز به واردات انواع کالا تا سقف ۳ میلیارد دلار به مقصد سرزمین اصلی هستند، ولی میزان واردات برای تولید و ... در محدوده ارس که نقش بسیار مهمی در هدایت تولید و صادرات مناطق آزاد تجاری دارد بسیار کمتر از واردات قطعی است و این موضوع با فلسفه کارکردی مناطق آزاد منافات دارد و بستر را برای قاچاق انواع کالا از طریق ارس و سایر مناطق آزاد تجاری هموار می‌کند.

جدول ۴- انواع واردات در ارس (۱۳۹۲-۱۴۰۲) - میلیون دلار

عنوان/سال	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۸	۱۳۹۹	۱۴۰۰	۱۴۰۱	۱۴۰۲
واردات به سرزمین اصلی (واردات قطعی)	۴۹۲	۶۳۶	۶۲۲	۷۸۷	۵۶۶	۴۵۵	۴۹۱	۵۱۱	۵۲۵	۶۳۴	۸۷۷
واردات برای تولید، مصرف و عرضه	۷۹	۱۶۱	۱۶۳	۳۰۴	۲۰۶	۱۲۹	۱۱۸	۹۱	۱۱۱	۱۰۷	۸۷

(منبع آمار: Aras Statistical Yearbook 2021, 2022, 2023; The Supreme Council of Free ... Zones, 2015, 2016)

گزارش‌های اخیر نیز نشان می‌دهد که قاچاق کالاهای مصرفی، پوشاک، لوازم الکترونیکی و حتی دارو از طریق مناطق آزاد افزایش یافته است. برای مثال، مسعود کرباسیان وزیر اقتصاد و دارایی دولت دوازدهم در دوران ریاست خود بر گمرک گفته بود: «سال ۹۵ به ارزش ۷۰ میلیون دلار پوشاک وارد ارس شده بود که تنها یک میلیون دلار از آن به صورت رسمی از ارس خارج گردید» (Mehrnews, 2022).

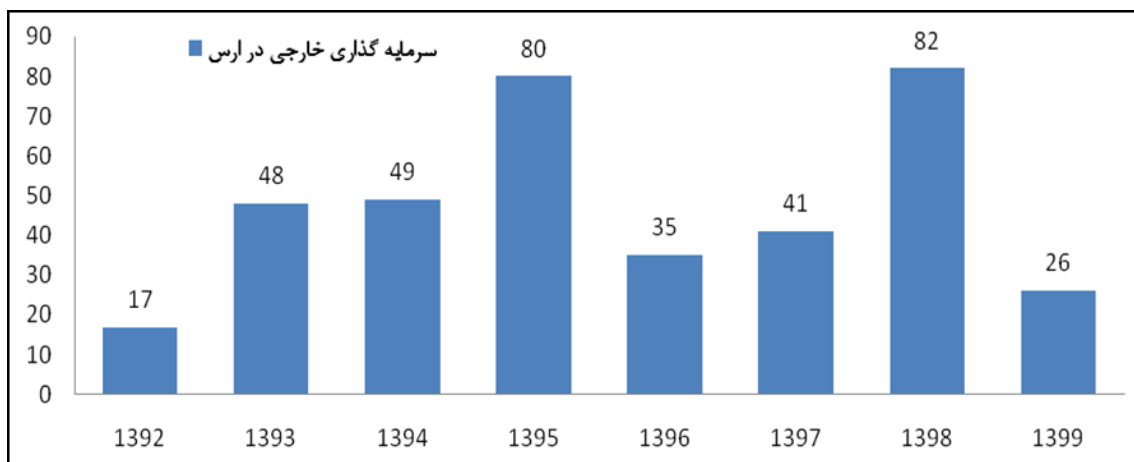
نمودار ۹- مقایسه انواع واردات از طریق ارس (۱۴۰۲-۱۳۹۲) - میلیون دلار

(منبع آمار: The Supreme Council of Free ... Zones, 2015, 2016; Aras Statistical Yearbook 2021, 2022, 2023)

چشم‌انداز ژئواکونومیکی ارس در سرمایه‌گذاری

ارس در گلوگاه استراتژیکی ایران در همجواری کشورهای آذربایجان، ارمنستان و جمهوری خودمختار نخجوان قرار دارد و به دلیل موقعیت ژئواستراتژیکی ویژه خود و همجواری با بازارهای بین‌المللی، از ظرفیت بسیار بالایی برای سرمایه‌گذاری در حوزه زیرساخت و تأسیسات ترانزیتی و صادرات مجدد برخوردار است. همچنین، وجود ذخایر طبیعی محافظت شده، آب و هوای مساعد، زیبایی‌های طبیعی ارس و جذابیت‌های تاریخی و فرهنگی، ظرفیت بسیار خوبی برای تبدیل ارس به یک مراکز جاذب گردشگری در مقیاس بین‌المللی و سرمایه‌گذاری در بخش گردشگری ایجاد کرده است.

از طرف دیگر، بررسی تجارب اقتصادی مناطق آزاد تجاری جهان نشان می‌دهد که جذب سرمایه‌گذاری در رأس اهداف استراتژیکی مناطق مذکور قرار دارد و خصوصاً جذب سرمایه‌گذاری خارجی در ارزیابی عملکرد مناطق آزاد تجاری از اهمیت خاصی برخوردار است. به طور کلی، همانطور که مباحث زیادی در مورد عملکرد ضعیف مناطق آزاد تجاری در اقتصاد ایران وجود دارد، در یک نگاه کلی، آمار سرمایه‌گذاری نیز در مناطق آزاد تجاری چهره بحث‌برانگیزی از عملکرد تأثیرگذار این مناطق به نمایش می‌گذارد. مقایسه روند و حجم کلی سرمایه‌گذاری خارجی در مناطق آزاد تجاری ایران با سرزمین اصلی نیز - علی‌رغم مزایا، تشویق‌ها و معافیت‌های جاری در مناطق مذکور - از وضعیت ضعیف این روند در مناطق آزاد تجاری حکایت دارد. ارزیابی کلی این آمار نشان می‌دهد که حجم سرمایه‌گذاری خارجی در مناطق آزاد تجاری کشور ناچیز و روند آن در بازه زمانی پرنوسان و نزولی است.

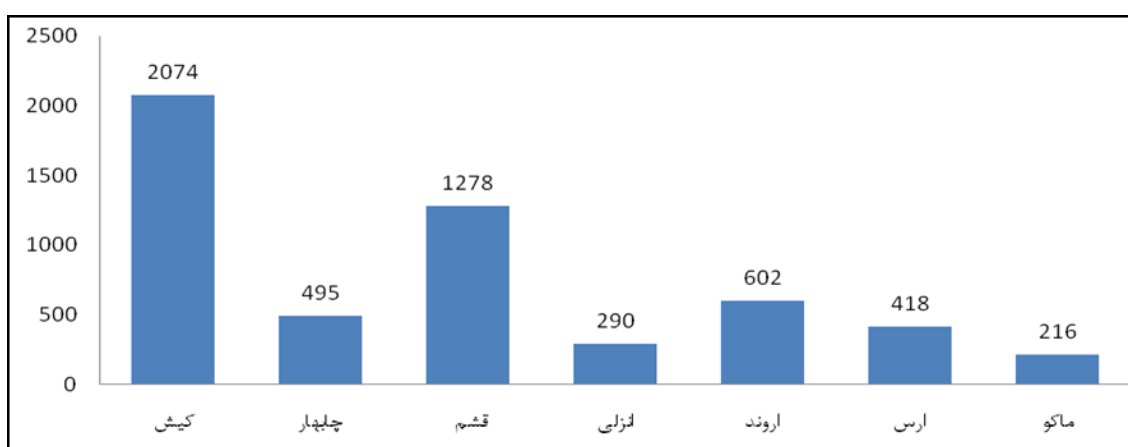

نمودار ۱۰- روند و حجم کلی سرمایه‌گذاری خارجی در ارس (۱۳۹۹-۱۳۹۲) - میلیون دلار

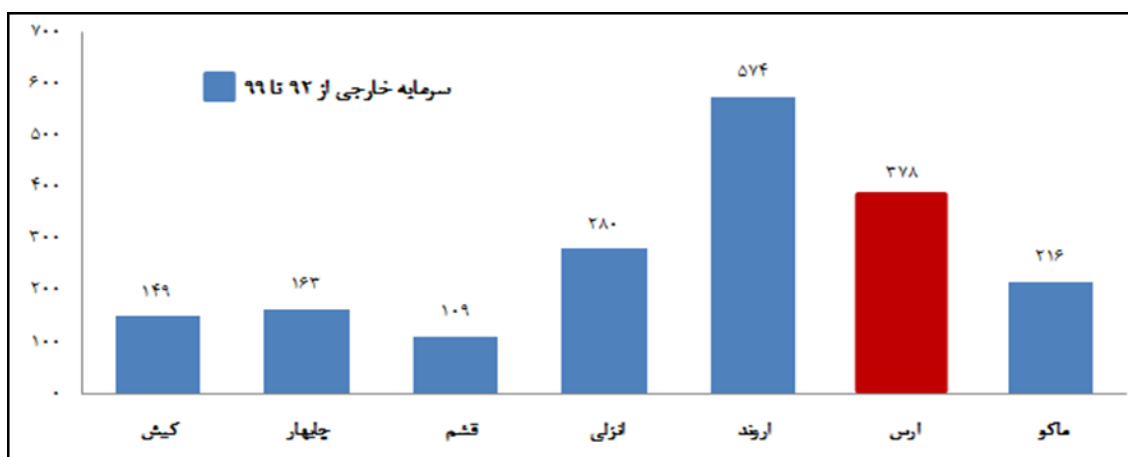
(منبع آمار: The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones)

نمودار (۱۰) روند و حجم کلی سرمایه‌گذاری خارجی در ارس را طی سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹ نشان می‌دهد. همانطور که مشاهده می‌شود در بازه زمانی فوق غیر از سال ۱۳۹۵ و ۱۳۹۸ حرکت و تغییرات قابل قبولی در مسیر سرمایه‌گذاری خارجی در ارس چشم نمی‌خورد و در سال‌های ۱۳۹۶، ۱۳۹۷ و ۱۳۹۹ روند و حجم سرمایه‌گذاری خارجی نزولی بوده است.

همچنین، طبق نمودار (۱۱) که مجموع سرمایه‌گذاری‌های خارجی در مناطق آزاد تجاری کشور را در بازه زمانی ۱۳۷۲ تا ۱۳۹۹ نشان می‌دهد، اگرچه ارس یک دهه بعد از قشم و کیش و چابهار در سال ۱۳۸۲ کار خود را آغاز کرده است، ولی سهم آن از مجموع سرمایه‌گذاری‌های خارجی انجام گرفته در مناطق آزاد ایران حدود ۸ درصد و به ارزش ۴۱۸ میلیون دلار است که میزان آن برای دو دهه و علی‌رغم ظرفیت‌های گسترده سرمایه‌گذاری در ارس رقم پایینی بشمار می‌شود. در حالی که در منطقه آزاد اروند که کار خود را همزمان با ارس شروع کرده است سرمایه‌گذاری خارجی روند بهتری دارد (اگرچه حوزه‌های عملکردی مناطق آزاد با هم یکی نیستند). با این حال، همانطور که نمودار (۱۲) نشان می‌دهد، اگر فقط بخواهیم رتبه ارس را در سرمایه‌گذاری خارجی بسنجیم، از این لحاظ ارس در میان دیگر مناطق آزاد ایران که برخی از موقعیت برتر ژئواکونومیکی و همچنین تجربه تاریخی و کارکردی بیشتری برخوردار هستند موقعیت بهتری دارد.

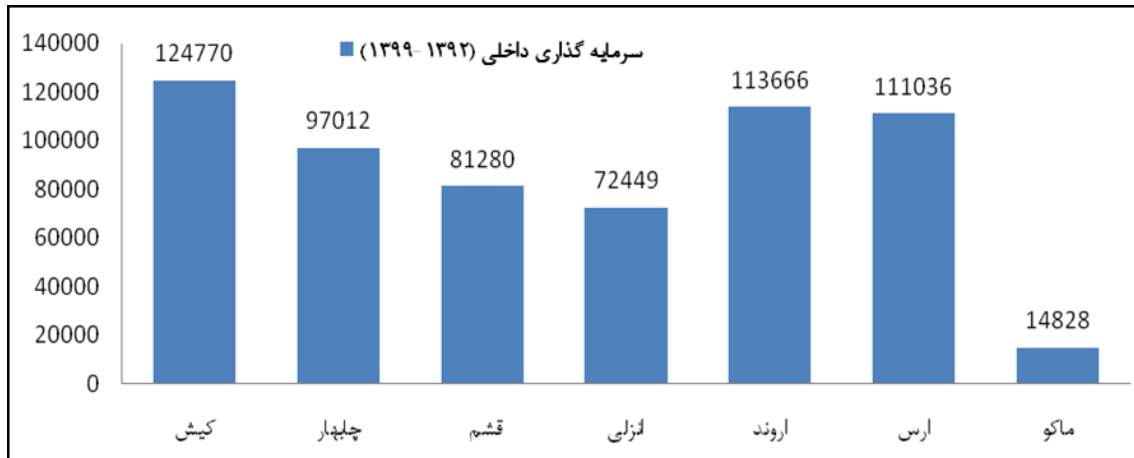
نمودار ۱۱- سهم مناطق آزاد تجاری ایران از سرمایه‌گذاری خارجی (۱۳۷۲-۱۳۹۹) - میلیون دلار
(منبع آمار: The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones)

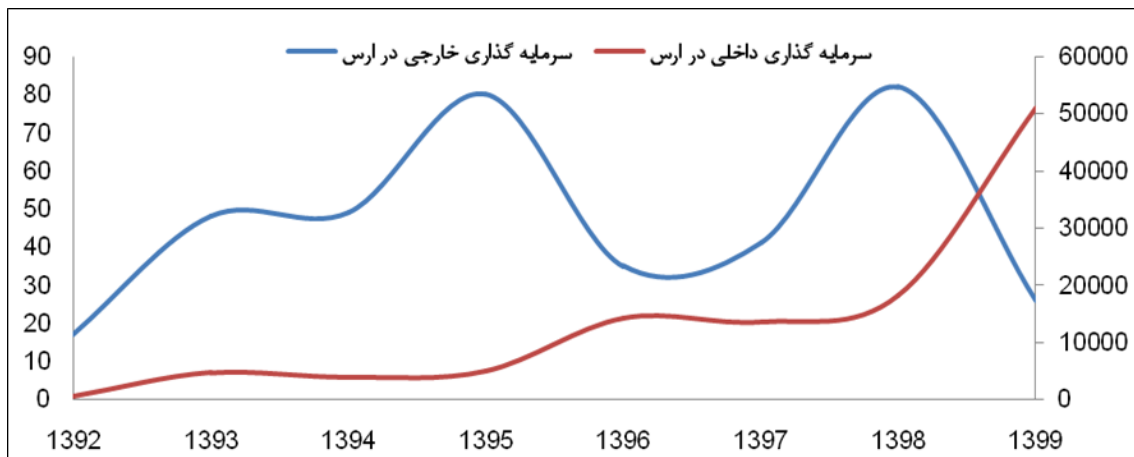
نمودار ۱۲- سهم ارس از سرمایه‌گذاری خارجی در مناطق آزاد ایران (۱۳۹۲-۱۳۹۹) - میلیون دلار
(منبع آمار: The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones)

از سوی دیگر، سرمایه‌گذاری داخلی نیز خصوصاً در مناطق آزاد تجاری با موقعیت مرزی در تقسیم و توزیع ثروت و ایجاد توازن سرزمینی نقش تأثیرگذاری دارد و این موضوع جزو اهداف اصلی مناطق آزاد تجاری ایران محسوب می‌شود. لذا میزان تحقق سرمایه‌گذاری‌های داخلی در مناطق آزاد تجاری، موفقیت یا ناکارآمدی اقتصادی آنها را بازنمایی می‌کند. ولی، از دیدگاه ژئواکونومیکی اهمیت و قدرت انگیزشی اقتصادی آن با سرمایه‌گذاری خارجی یکی نیست. نمودار (۱۳) میزان سرمایه‌گذاری داخلی در مناطق آزاد تجاری ایران را طی سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹ نشان می‌دهد که طبق نمودار فوق، آمار سرمایه‌گذاری داخلی در مناطق آزاد تجاری در سال‌های اخیر وضعیت رو به رشدی دارد، ولی هنوز با وضعیت مطلوب فاصله زیادی دارد. این را می‌توان حتی در مقایسه میزان سرمایه‌گذاری داخلی در مناطق آزاد تجاری با داخل کشور مشاهده

کرد. طبق نمودار (۱۳)، در بازه زمانی مذکور، ارس نیز در سرمایه‌گذاری داخلی با فاصله کمی در رتبه سوم مناطق آزاد تجاری کشور قرار دارد و به نوعی می‌توان گفت ارس جزو محبوب‌ترین مراکز سرمایه‌گذاران داخلی بوده است.

نمودار ۱۳- سهم مناطق آزاد تجاری ایران از سرمایه‌گذاری داخلی (۱۳۹۲-۱۳۹۹) - ریال
(منبع آمار: The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones)

نمودار ۱۴- میزان و روند سرمایه‌گذاری خارجی و داخلی در ارس (۱۳۹۲-۱۳۹۹) - میلیون دلار
(منبع آمار: The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones)

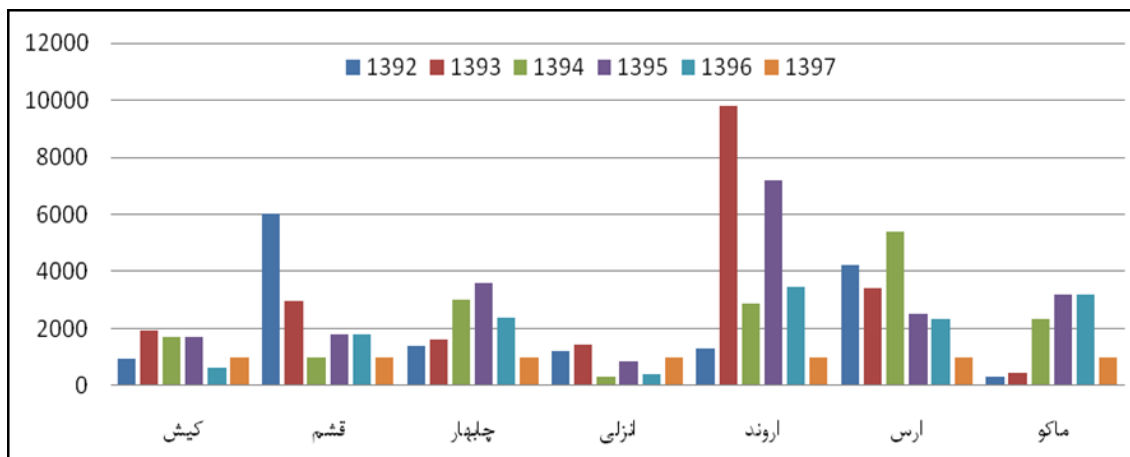
نمودار (۱۴) نیز تفاوت میزان و روند سرمایه‌گذاری خارجی و داخلی در ارس را در بازه زمانی مذکور نشان می‌دهد. در واقع بالاترین نرخ سرمایه‌گذاری خارجی در سال ۱۳۹۵ (بعد از اجرای برجام) و سال ۱۳۹۸ انجام گرفته و پس از تعلیق برجام و تشدید تحریم‌های اقتصادی، این روند نزولی بوده است. برعکس بیشترین سرمایه‌گذاری داخلی پس از شکست برجام و تشدید تحریم‌های اقتصادی به‌ویژه جهت بهره‌مندی از مزایای مناطق آزاد تجاری در شرایط سخت اقتصادی مشاهده می‌شود. از دیدگاه ژئواکونومیکی، می‌توان این موضوع را فرار سرمایه‌گذاران خارجی از مناطق آزاد تجاری و همزمان کوچ سرمایه‌گذاران داخلی از داخل کشور به مناطق آزاد تجاری در پی افزایش ریسک سرمایه‌گذاری در داخل کشور به دلیل تشدید تحریم‌های اقتصادی در نظر گرفت. اگرچه تنگناهای تحریم در مناطق آزاد تجاری نیز وجود دارد، ولی به نظر می‌رسد ظرفیت‌های فراقانونی مناطق آزاد تجاری در ایران برای دور زدن تحریم‌های اقتصادی نقش تأثیرگذار و مهمی در این کوچ سرمایه‌گذاران دارد.

چشم‌انداز ژئواکونومیکی ارس در اشتغال‌زایی

یکی از اهداف جانبی حاصل از جذب سرمایه، تولید و صادرات در مناطق آزاد تجاری، اشتغال‌زایی است. در واقع با جذب سرمایه، جریان تولید و صادرات در مناطق آزاد تجاری رونق می‌گیرد. این رونق باعث افزایش نرخ رشد اقتصادی می‌شود که می‌توان نتایج آن را در افزایش اشتغال و ظهور بازارهای جدید کار مشاهده کرد. به طور کلی، مانند بخش صادرات و واردات و سرمایه‌گذاری، در مورد اشتغال‌زایی مناطق آزاد تجاری نیز آمار و اطلاعات شفاف و دقیقی وجود ندارد. نمودار (۱۵)، روند اشتغال‌زایی در مناطق آزاد تجاری کشور را طی سال‌های ۹۲ تا شش

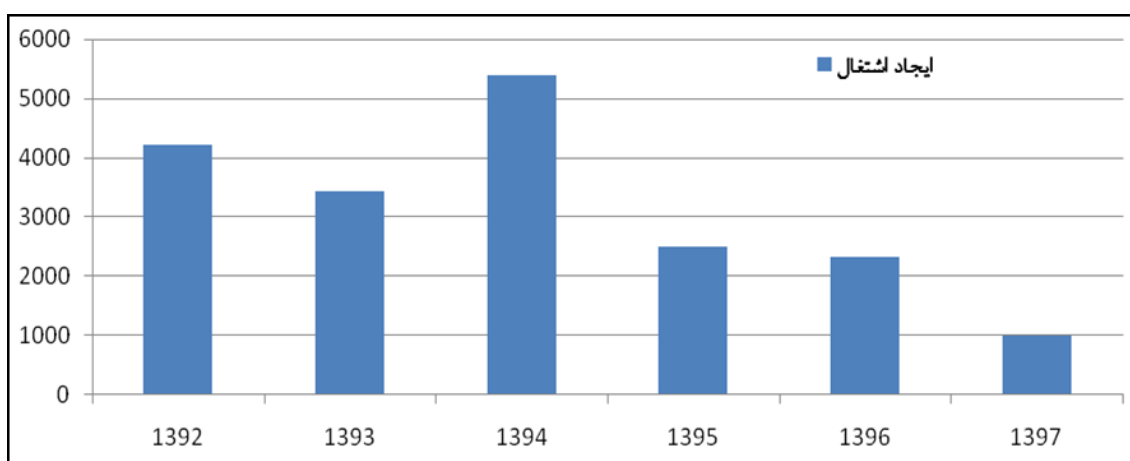

ماه نخست ۹۷ نشان می‌دهد. مطابق آمار فوق، در این بازه زمانی هر سال در مجموع بین ۱۵ تا ۲۰ هزار شغل جدید در مناطق آزاد تجاری کشور ایجاد شده است و ارس بعد از اروند در جایگاه دوم اشتغال‌زایی در میان مناطق آزاد کشور قرار دارد.

نمودار ۱۵- سهم مناطق آزاد تجاری ایران از اشتغال‌زایی (۱۳۹۲-۶ ماه اول ۱۳۹۷)
(منبع آمار: The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones)

همچنین مطابق آمار دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و ویژه اقتصادی، در سال ۱۳۹۷ کمترین تعداد شاغلان فعال در مناطق آزاد تجاری کشور به ارس تعلق دارد. یادآور می‌شود در سال‌های ۹۶ و ۹۵ نیز ارس از نظر تعداد شاغلان در جایگاه ۴ و ۵ مناطق آزاد تجاری کشور قرار داشته است. شاید بخشی از اختلاف میان جایگاه ارس در حوزه اشتغال‌زایی و تعداد شاغلان فعال با قدمت ارس ارتباط دارد. با این حال، در ماکو با قدمت کمتر از ارس تعداد افراد شاغلان بیشتر است و این تفاوت به وضوح در آخرین آمار اشتغال مناطق آزاد تجاری در درگاه خدمات مناطق آزاد و ویژه ایران (ارس با ۱۵۹۴۶ و ماکو با ۱۸۰۰۰) مشاهده می‌شود. به طور کلی، همانطور که در نمودار (۱۶) مشاهده می‌شود، از دیدگاه ژئواکونومیک و نقش ارس در ایجاد رشد اقتصادی و در نتیجه تحولات اجتماعی-اقتصادی قدرت‌آفرین، اشتغال‌زایی در ارس روند نزولی دارد. حتی می‌توان گفت تنگناهای مناسب و تعاملات اقتصادی با خارج، محدودیت سرمایه‌گذاری و وضعیت اقتصادی کشور نقش پررنگی در وضعیت حاکم بر اشتغال در مناطق آزاد تجاری کشور دارد.

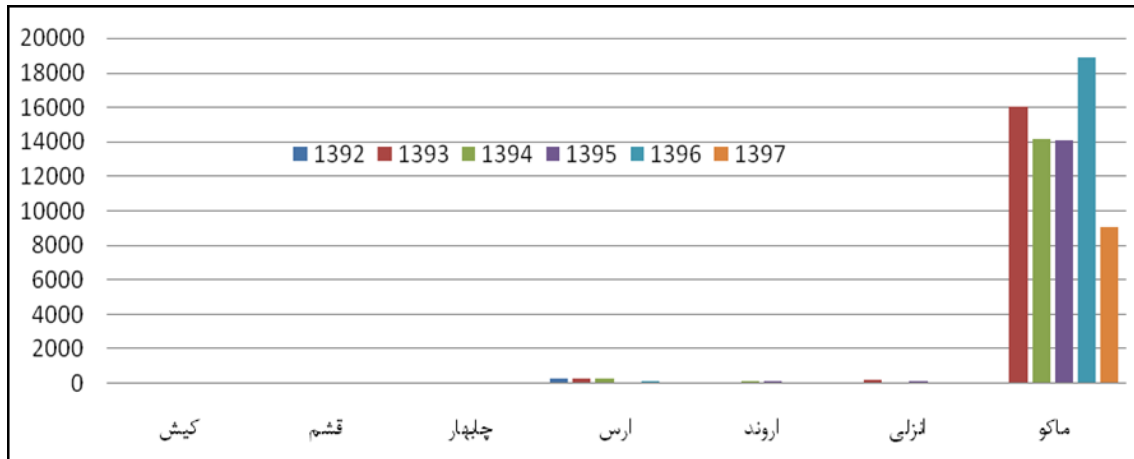

نمودار ۱۶- روند و میزان اشتغال‌زایی در ارس (۶-۱۳۹۲-۶ ماه اول ۱۳۹۷)
(منبع آمار: The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones)

چشم‌انداز ژئواکونومیک ارس در ترانزیت خارجی

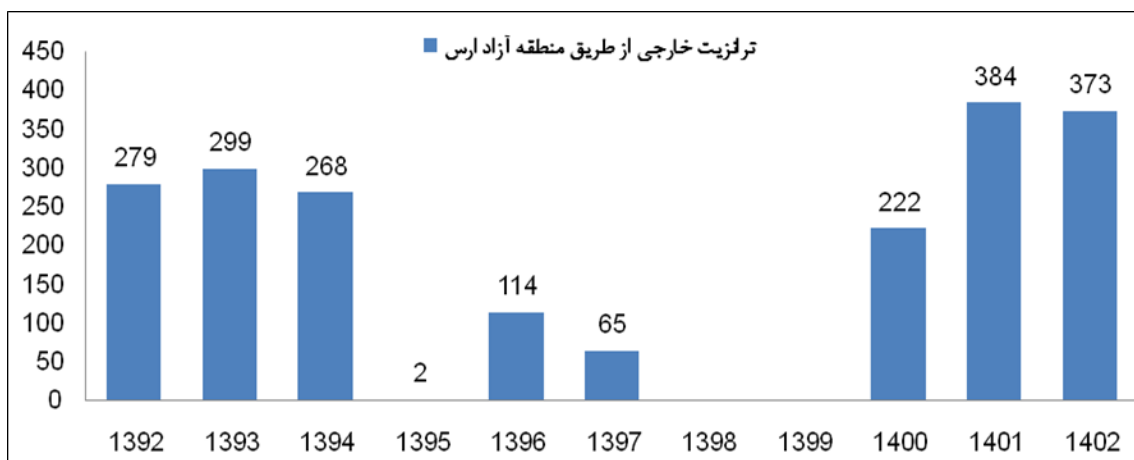
با توجه به اهمیت موضوع، می‌توان گفت ترانزیت کالا (از نوع خارجی و حتی داخلی) از طریق مناطق آزاد تجاری، علاوه بر رونق صادرات و تأمین مواد اولیه ارزان برای تولیدکنندگان در این مناطق، همچنین با کمک به گسترش شبکه حمل‌ونقل، باعث کاهش هزینه‌های حمل‌ونقل در آن مناطق می‌شود و زمینه را برای استقرار فزاینده و رونق فعالیت شرکت‌های تولیدی در آن مناطق فراهم می‌کند. از طرف دیگر، از دیدگاه

ژئواکونومیکی، مناطق آزاد تجاری با هدف گسترش تجارت و پیوندهای تجاری با بازارهای جهانی شکل گرفته‌اند. لذا توسعه ترانزیت و پیوندهای تجاری در مناطق آزاد تجاری در کنار ایجاد اشتغال در بخش ترانزیت و حمل‌ونقل، موجب رونق کسب‌وکارهای جانبی نیز می‌شود. همچنین، بخاطر حذف عوارض گمرکی و مالیاتی و نیز وجود زیرساخت‌های انبارداری، بسته‌بندی، حمل‌ونقل و غیره در مناطق آزاد تجاری، شرکت‌های بزرگ برای کاهش هزینه‌ها و زمان ترانزیت کالا رغبت زیادی برای فعالیت در این مناطق دارند.

نمودار ۱۷- سهم مناطق آزاد تجاری ایران از ترانزیت خارجی (۱۳۹۲-۱۳۹۷) - میلیون دلار
(منبع آمار: The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones)

با این حال، همانطور که نمودار (۱۷) نشان می‌دهد از سال ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۷ در کنار عملکرد بسیار ضعیف مناطق آزاد تجاری ایران در حوزه ترانزیت، ارس با اختلاف بسیار زیاد با مناطق آزاد تجاری پایین‌تر از خود و نیز ماکو که در رأس ترانزیت خارجی از طریق مناطق آزاد تجاری کشور قرار دارد، در جایگاه دوم قرار داد. یادآور می‌شود در حوزه فعال‌سازی ترانزیت خارجی، ارس از مزایای سرمایه‌گذاری ویژه‌ای همچون موقعیت ژئواکونومیکی و جغرافیایی مناسب، نزدیکی به بازار ۴۰۰ میلیونی کشورهای سی‌آی‌اس، قرارگیری در درون بازار ۱۰ میلیونی شمال غرب ایران، همجواری با مرزهای کشورهای آذربایجان، ارمنستان و جمهوری خودمختار نخجوان، قرار گرفتن در متن و همجواری کریدورهای ارتباطی-مواصلاتی فعال همچون تراسیکا و در حال ساخت و برنامه‌ریزی شده همچون کریدور شمال-جنوب، خلیج فارس-دریای سیاه، کریدورهای شرق-غرب (ارس و زنگه‌زور)، زیرساخت‌های ارتباطی-مواصلاتی تا حدودی مناسب و . . . برخوردار است. همچنین خطریلی تبریز-جلفا-نخجوان (ارتباط این خطریلی در حال حاضر از طریق خطوطریلی کشورهای همجوار به سوی بنادر و بازارهای حوزه دریای سیاه و شرق اروپا در حالت تعلیق قرار دارد) و نیز قدمت دیرین گمرکی جلفا از مهم‌ترین زیرساخت‌های ارتباطی و اقتصادی ارس با ویژگی‌های بارز ژئواکونومیکی محسوب می‌شوند.

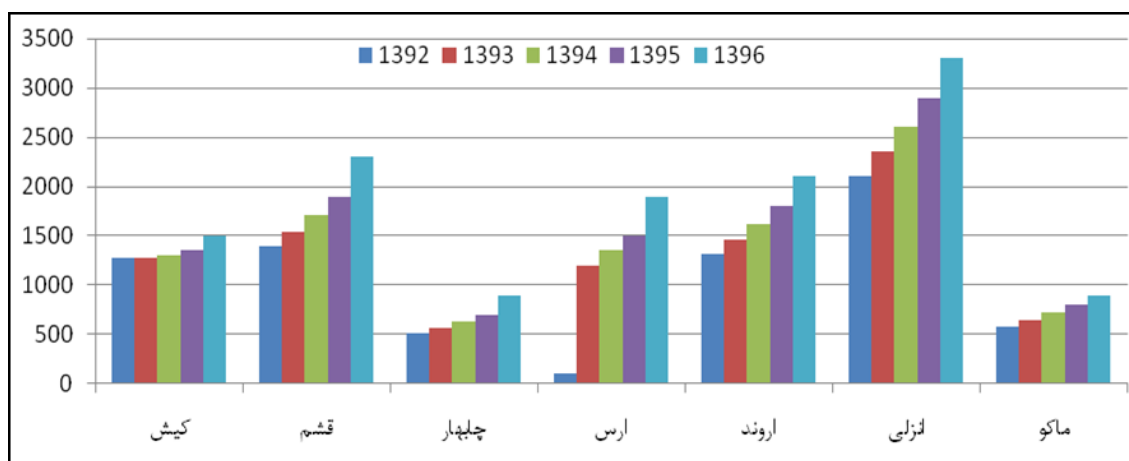

نمودار ۱۸- میزان ترانزیت خارجی از طریق ارس (۱۳۹۲-۱۴۰۱) - میلیون دلار
(منبع آمار: The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones)

همچنین، وسعت و تعدد محدوده‌های جغرافیایی (۵ محدوده سرزمینی منفصل) و به تبع آن برخورداری از مزیت همسایگی و ارتباط مستقیم مرزی با کشورهای آذربایجان و ارمنستان و نیز جمهوری خودمختار نخجوان ظرفیت جغرافیایی و ژئواکونومیکی مؤثری برای فعالیت اقتصادی و تجاری تجار داخلی و خارجی در مبادی ورودی و خروجی ارس در همجواری قفقاز جنوبی و در کل اوراسیای مرکزی ایجاد می‌کند. با این حال، هرچند تجربه ارس در ترانزیت خارجی پررنگ‌تر از اکثریت مناطق آزاد ایران است و همانطور که نمودار (۱۸) نشان می‌دهد روند کنونی آن تقریباً صعودی است، ولی در قیاس با موقعیت ژئواستراتژیکی ارس چندان نمی‌توان عملکرد ارس در حوزه ترانزیت را رضایت‌بخش تلقی نمود.

چشم‌انداز ژئواکونومیکی ارس در گردشگری

در ایران سیاستگذار در تعریف مناطق آزاد تجاری سعی کرده است از نگاه آمایش سرزمین از پویایی‌ها و مزایای فضایی - اقتصادی این مناطق برای گسترش و رونق فعالیت‌های گردشگری و افزایش درآمدهای گردشگری برای شکوفایی مناطق همجوار و همزمان توزیع ثروت در نواحی جغرافیایی مرزی و در راس آنها گسترش امنیت و حفظ منافع ملی در این نواحی استفاده کند. از این دیدگاه، ارس جزو بکرترین و استثنایی‌ترین مناطق آزاد تجاری کشور است که در ابعاد محیطی و طبیعی، آثار و اماکن تاریخی و دیدنی، جنگل‌های ارسباران، مناطق زیست‌بوم حفاظت‌شده و همجواری با کشورهای آذربایجان و ارمنستان و جمهوری خودمختار نخجوان، از موقعیت و اهمیت گردشگری بسیار بالایی برخوردار است و باید از چنین ظرفیتی برای رونق اقتصادی ارس و همجوار آن بهره گرفت.

نمودار ۱۹- سهم ارس در جذب گردشگر در میان مناطق آزاد تجاری ایران (۱۳۹۲-۱۳۹۶) - هزار نفر
(منبع آمار: The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones)

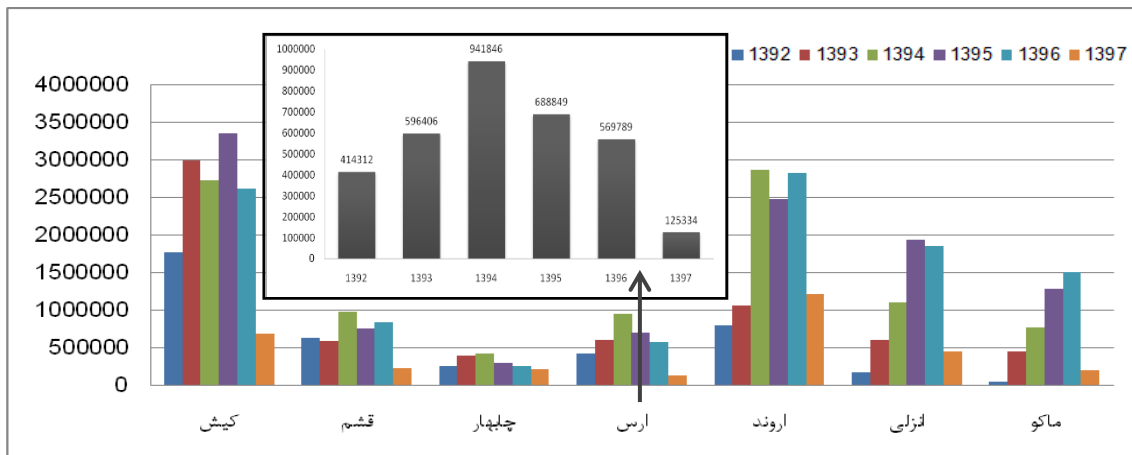
به طور کلی، در مورد تعداد واقعی گردشگران داخلی و خارجی ورودی به ارس آمار دقیقی وجود دارد. حتی در آمارنامه‌های ارس نیز آمار و اطلاعاتی در مورد تعداد گردشگران ورودی به ارس ذکر نشده است. ولی طبق آخرین آمار منتشره از سوی دبیرخانه مناطق آزاد و ویژه اقتصادی، در بازه زمانی ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۶ بیش از ۷ میلیون نفر گردشگر وارد محدوده ارس شده‌اند. همانطور که نمودار (۱۹) نشان می‌دهد علی‌رغم تنگناهای فصلی و ارتباطی، ارس در حوزه گردشگری جزو مناطق آزاد تجاری موفق کشور محسوب می‌شود و جذب گردشگر در آن روند افزایشی دارد. با این حال، در کنار تلاش برای جذب گردشگر خارجی و تحقق درآمدهای ارزی، بخاطر تسلط بینش دورنگرایی و داخلی در ساختار و عملکرد گردشگری مناطق آزاد تجاری کشور، اکثریت گردشگران ارس جزو گردشگران داخلی و خصوصاً استانی یا از استان‌های همجوار هستند و چنین بینشی راه را برای جذب گردشگران خارجی محدود و دشوار می‌کند. یادآور می‌شود طبق اطلاع‌رسانی معاونت فرهنگی، اجتماعی و گردشگری ارس (Dolatnews, 2024)، در سال ۱۴۰۱ تعداد شهروندان خارجی ورودی از مرز نوردوز ۱۰۱ هزار و ۲۲ نفر بود که این رقم در ۱۴۰۲ با افزایش ۵۵ درصدی به ۱۶۱ هزار و ۶۷ نفر رسیده است.

به طور کلی، از دیدگاه ژئواکونومیکی در حوزه اثرات گردشگری ارس می‌توان به مواردی همچون تبدیل ارس به مرکز جاذبه و گره‌گاه فرهنگی و گردشگری داخلی و خارجی در مجاورت با قفقاز جنوبی، شکوفایی نوار مرزی ارس، ایجاد بزرگترین قطب گردشگری آذربایجان شرقی و حتی شمال غرب ایران در نوار مرزی ارس، تبدیل نوار مرزی ارس به یک پارک امن تفریحی-گردشگری مرزی، اشتغال‌زایی، جذب سرمایه‌گذاری‌های داخلی و خارجی، افزایش درآمدهای مالیاتی از محل فعالیت‌های مرتبط با گردشگری، افزایش درآمد ارزی و غیره اشاره کرد که از لحاظ کمی در مورد اثربخشی اقتصادی آن آمار مشخصی وجود ندارد.

چشم‌انداز ژئواکونومیکی ارس در آمایش اقتصادی-امنیتی نوار مرزی ارس

معمولاً مناطق آزاد در اکثر کشورها بعد از ایجاد زیرساخت‌های لازم تأسیس شده‌اند. ولی در کشور ما مدل ایجاد مناطق آزاد با الگوهای رایج جهانی همخوانی ندارد. به همین دلیل، مناطق آزاد مجبور هستند بخشی از درآمدهای خود را برای فراهم نمودن زیرساخت‌های خود مصرف کنند که لازمه جذب سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی و رونق گرفتن فعالیت‌های اقتصادی در مناطق آزاد هستند. اصولاً این موضوع جزو وظایف معمول و عملکردهای مناطق آزاد محسوب نمی‌شود، ولی بخاطر نقشی که در قانون برای مناطق آزاد کشور در شکوفایی مناطق محروم مرزی و فقرزدایی از این نواحی تعیین شده است، این موضوع جزو اثرات مثبت مناطق آزاد بر رونق اقتصادی و عمران نواحی محروم مرزی تلقی می‌شود.

طبق آمار دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد، در بازه زمانی ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۷ به ارزش تقریبی ۵۰ هزار میلیارد ریال جهت انجام تسهیلات زیربنایی و عمرانی در مناطق آزاد ایران هزینه شده است که بعد از چابهار، کمترین هزینه عمرانی به ارس تعلق دارد و روند آن نیز نزولی است. در واقع بیشترین کارکرد عمرانی ارس را می‌توان در سال‌های ۹۴ و ۹۵ مشاهده کرد و همانطور که در مستندات میدانی نیز می‌توان مشاهده کرد از سال ۹۷ تحولات عمرانی محسوسی در ارس وجود ندارد و بسیاری از پروژه‌های تجاری جلفا که جزو نمادهای کاذب توسعه‌یافتگی در ویتترین شهری هستند به حالت تعلیق درآمده است و حتی کار احداث پروژه‌های راه‌سازی (خصوصاً بزرگراه جلفا-مروند) با سرعت بسیار کمی پیش می‌رود.

نمودار ۲۰- سهم ارس از هزینه‌های عمرانی مناطق آزاد تجاری ایران (۱۳۹۲-۱۳۹۷) - میلیون ریال
(منبع آمار: The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones)

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

به طور کلی، در مورد موفقیت یا عدم موفقیت مناطق آزاد تجاری ایران، نظرات متفاوتی وجود دارد. اما نکته‌ای که واضح است، این است که پس از قریب به سه دهه از تأسیس این مناطق در ایران، لازم است عملکرد، مشکلات و موانع پیشرفت آنها به طور کارشناسی و در چارچوب آمار و اطلاعات دقیق و موثق مورد بررسی و تحلیل شود. تحلیل شاخص‌های عملکردی مناطق آزاد تجاری در چارچوب اهداف قانونی معین می‌تواند تصویر روشنی از میزان کارایی و اثربخشی این مناطق به نمایش گذارد. با توجه به آنچه در این تحقیق مورد بررسی و بحث قرار گرفت، در کنار عدم شفافیت و ابهاماتی که از لحاظ آماری در مورد عملکرد به طور کلی مناطق آزاد تجاری کشور و به طور خاص ارس وجود دارد، ارزیابی عملکرد و چشم‌انداز ژئواکونومیکی ارس در حوزه تجارت خارجی (صادرات و واردات)، سرمایه‌گذاری خارجی و داخلی، ایجاد اشتغال، ترانزیت خارجی، گردشگری و هزینه‌های عمرانی، بیانگر کارایی بسیار ضعیف و به بیان دیگر ناکامی ارس در دستیابی به اهداف اصلی خود است.

به طور کلی، بررسی آمارهای تجارت خارجی ارس نشان می‌دهد که در کنار سایر مناطق آزاد ایران ارس نیز همچنان در حوزه صادرات و کسب درآمد ارزی که ارتباط مستقیمی با تولید دارد نقش‌آفرینی مطلوب و مؤثری در اقتصاد کلان کشور ندارد. اخیراً آمارها حاکی از تراز تجاری مثبت ارس است. ولی بررسی دقیق آمارهای تجارت خارجی نشان می‌دهد که برخلاف افزایش صادرات، در واقع نقش کاهش واردات در این تراز تجاری مثبت بیشتر است که این نوع کاهش ارتباط با بازارهای جهانی را می‌توان نوعی خودتحریمی و دورشدن از هدف اصلی مناطق

آزاد (واردات برای تولید و صادرات مجدد) ارزیابی نمود. از سوی دیگر، اطلاعات و مباحث تحقیق بیانگر این هستند که بخش عمده واردات از طریق ارس بجای صادرات مجدد، به صورت رسمی و حتی قاچاق وارد داخل کشور می‌شود که این امر با رسالت اصلی مناطق آزاد تجاری همخوانی ندارد. همچنین، موردی که بسیار عجیب است در آمارهای اخیر واردات ارس (آمارنامه‌های ارس)، آمارهای واردات برای تولید وجود ندارد و آمارهای واردات بیانگر واردات مسافری و مصرفی در ارس هستند.

بر اساس آمارهایی که مورد بررسی قرار گرفت، همچنین میزان جذب سرمایه‌گذاری خارجی در ارس با وجود مشوق‌های موجود، قابل قبول و اقتصادی نیست و این موضوع در عملکرد ارس به شدت به چشم می‌خورد. در واقع ارس نتوانسته است در حد ظرفیت‌های موجود و با جهت‌گیری صادرات اقدام به جذب سرمایه‌های خارجی و حتی داخلی نمایند. در حوزه اشتغال‌زایی نیز، ساختار اشتغال در مناطق آزاد تجاری ایران به گونه‌ای است که بیشترین مشاغل در بخش خدمات و واردات کالا مشغول هستند. در ارس نیز به تبعیت از سایر عملکردهای ضعیف، اشتغال‌زایی چندان رضایت‌بخش نیست و ارس نقش مؤثری در ایجاد اشتغال ندارد (این موضوع خصوصاً در گفتگوهای مستقیم با ساکنان مرزی ارس به وضوح مشخص می‌شود) و حتی بخش مهمی از حوزه‌های خدماتی (خصوصاً بازار جلفا) در طول سال‌های اخیر به سمت رکود کامل و تعطیلی رفته‌اند.

در حوزه ترانزیت خارجی نیز، از لحاظ آماری ارس عملکرد بهتری نسبت به اکثر مناطق آزاد تجاری ایران دارد، ولی در مجموع و از دیدگاه ژئواکونومیک، موانع و تنگناهای مختلف سیاسی و ژئوپلیتیکی در همجواری ارس به صورت جدی مانع از شکوفایی و رونق موقعیت ترانزیتی ارس می‌شود. همچنین، نقش ارس در حوزه اقتصاد گردشگری نیز قابل توجه است. با این وجود، دایره نفوذ گردشگری ارس کاملاً داخلی و بیشتر استانی و در مقیاس شمال غرب کشور است و چندان نمی‌توان در مورد کارایی و اثربخشی ژئواکونومیک آن، خصوصاً ارزآوری برای اقتصاد ملی سخن گفت. در حوزه زیرساختی و فقرزادگی ارس نیز اغلب شاهد گسترش تزیینات ویتربینی و روینایی شهری جلفا در حوزه ساخت مجتمع‌های تجاری (اغلب آنها در حال حاضر تعطیل و غیرفعال هستند) و تفریحی هستیم که نمادهای کاذب توسعه‌یافتگی محسوب می‌شوند و اصولاً جزو وظایف و رسالت مناطق آزاد تجاری نیستند؛ و برعکس هنوز ارس در حوزه زیرساخت‌های مواصلاتی-ارتباطی (خطوط حمل‌ونقل زمینی و هوایی) با مشکلات اساسی مواجه است.

علاوه بر این، نباید از مناطق آزاد تجاری ایران انتظار معجزه داشت. از دیدگاه ژئواکونومیک، عملکرد مناطق آزاد تجاری در ایران بازتابی از عملکرد اقتصاد ایران در مقیاس ملی است. لذا چشم‌انداز، اندازه اقتصاد و دایره نفوذ مناطق آزاد تجاری ایران را باید با چشم‌انداز، اندازه اقتصاد و دایره نفوذ اقتصاد کشور سنجید. در واقع هر گونه قیاس بین اقتصاد مناطق آزاد تجاری ایران با مناطق آزاد تجاری کشورهای دیگر همچون ترکیه و امارات صحیح نیست. چشم‌انداز، اندازه اقتصاد و دایره نفوذ اقتصادی مناطق آزاد تجاری در هر کشوری تابعی از روندهای کلی حاکم بر اقتصاد آن کشورهاست. با توجه به روند کلی حاکم بر اقتصاد کلان ایران، روند حاکم بر چشم‌انداز و عملکرد اقتصادی مناطق آزاد کشور چیز غیرطبیعی نیست. با این حال، ظرفیت ژئواکونومیک اقتصاد ایران بسیار فراتر از این است و به راحتی می‌توان با برنامه‌ریزی و سیاستگذاری دقیق و اصولی، به دور از هر نوع نگاه هیجانی و سیاسی و خصوصاً در چارچوب نگرش خلق منفعت ملی از وضعیت موجود گذر کرد که نتایج آن قطعاً در مناطق آزاد تجاری نیز متبلور خواهد بود. همچنین، در اقتصاد جهانی نباید دایره نفوذ ژئواکونومیک اقتصاد را محدود کرد. ایران باید راه‌حل رشد اقتصادی خود را در دایره ژئواکونومیک مناسبات و ادغام با بازارهای جهانی بجوید. همانطور که محدود کردن مناسبات اقتصادی-تجاری و حوزه نفوذ ژئواکونومیک و نقش‌آفرینی اقتصادی ارس به کشورهای همجوار با فلسفه تأسیس مناطق آزاد تجاری برای ایجاد پلی میان اقتصاد داخلی با اقتصاد جهانی همخوانی ندارد.

با توجه به تنگناها و ظرفیت‌های کشور و همچنین تنگناها و ظرفیت‌های موجود در منطقه آزاد تجاری - صنعتی ارس و نتایج تحقیق، سناریوهای احتمالی برای چشم‌انداز ژئواکونومیک آینده ارس را می‌توان به شرح زیر بیان کرد:

• سناریو اول: سناریو بهبود تدریجی در چشم‌انداز ژئواکونومیک ارس

در این سناریو، در کنار مزایای نسبی ارس در میان سایر مناطق آزاد تجاری ایران، خصوصاً در حوزه ترانزیت خارجی و گردشگری، از طریق اصلاح سیاستگذاری‌های اقتصادی با تمرکز بر افزایش تولید و صادرات و شناسایی بازارهای جدید، جذب سرمایه‌گذاری‌های خارجی، بهبود زیرساخت‌های حمل و نقل و تدارک تسهیلات برای تولیدکنندگان، ارس به تدریج جایگاه بهتری در تجارت خارجی ایران پیدا خواهد کرد.

• سناریو دوم: سناریو استمرار وضعیت موجود در چشم‌انداز ژئواکونومیک ارس

در این سناریو، وضعیت کنونی ارس بدون تغییر ادامه می‌یابد. مشکلات جذب سرمایه‌گذاری، موانع ترانزیت، مسائل سیاسی با کشورهای همجوار، رکود در بازار تجارت خارجی و عدم توسعه زیرساخت‌ها همچنان پابرجا خواهند بود. در نتیجه، تحول خاصی در دایره نفوذ ژئواکونومیک

ارس و تراز تجاری آن رخ نخواهد داد. در نهایت، این وضعیت باعث انزوای ژئواکونومیکی و کاهش جذابیت ارس خصوصاً برای تجارت، ترانزیت و سرمایه‌گذاری خواهد شد.

• **سناریو سوم:** سناریو تحول بنیادین در چشم‌انداز ژئواکونومیکی ارس از طریق ادغام جهانی در این سناریو، ارس به‌عنوان یک هاب بین‌المللی شناخته می‌شود که با کشورهای مختلف در حوزه‌های تجاری، اقتصادی و فرهنگی همکاری می‌کند. با کمک تسهیل روابط تجاری و بهبود زیرساخت‌ها، ارس به یک مرکز مهم ترانزیتی و تجاری تبدیل می‌شود، و از ظرفیت‌های خود برای جذب گردشگران خارجی و فعالیت‌های اقتصادی بین‌المللی از طریق سیاست‌گذاری‌های کارا و مؤثر بهره‌برداری می‌کند. در این راستا، ارس می‌تواند به پل ارتباطی بین ایران و بازارهای جهانی تبدیل شود و تأثیرات مثبتی بر اقتصاد شمال‌غرب ایران و کشور داشته باشد. این سناریو به وضوح بیانگر احتمال‌های مختلف جهت توسعه آینده ارس هستند و می‌توانند به‌عنوان مبنای تصمیم‌گیری‌های راهبردی برای بهبود چشم‌انداز ژئواکونومیکی ارس مورد استفاده قرار گیرند.

References:

- Aras Free Zone. (2021). Aras Statistical Yearbook 2021. [In Persian]
- Aras Free Zone. (2022). Aras Statistical Yearbook 2022. [In Persian]
- Aras Free Zone. (2023). Aras Statistical Yearbook 2023. [In Persian]
- Asian Development Bank (ADB). (2020). Asian Development Outlook 2020. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/575626/ado2020.pdf>
- Asian Development Bank (ADB). (2021). Free Trade Zones: A Catalyst for Regional Economic Integration. Manila: ADB Publications.
- Babic, M., de Graaff, N., Linsi, L., & Weinhardt, C. (2024). The geoeconomic turn in international trade, investment, and technology. *Politics and Governance*, 12. <https://doi.org/10.17645/pag.9031>
- Belt & Road Forum. (2017). Vision and Actions on Jointly Building Belt and Road. <http://2017.beltandroadforum.org/english/n100/2017/0410/c22-45.html>
- Blanchard, J. M. F., & Ripsman, N. M. (2013). Economic statecraft and foreign policy: Sanctions, incentives, and target state calculations. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203098172>
- Dolatnews. (2024). 55% increase in foreign tourist arrivals from the Norduz border to Aras Free Zone. <https://dolat.ir/detail/450199> [In Persian]
- Farsnews. (2022). Trade balance in free economic zones becomes positive for the first time. <https://farsnews.ir/Provinces/1664888436000550138> [In Persian]
- International Trade Centre (ITC). (2019). The Contribution of Trade and Investment in Free Trade Zones to Economic Development. Geneva: ITC Publications.
- Islamic Parliament Research Center. (2021). Analysis and review of the economic performance of the free trade industrial zones of the Islamic Republic of Iran Report. <https://rc.majlis.ir/fa/report/download/1654992> [In Persian]
- Mehrnews. (2022). What is the purpose of developing free zones?. <https://www.mehrnews.com/news/5546561>. [In Persian]
- Mousavi, M. N., Shirazi, S. A., Nasar-u.-Minallah, M., & Bayramzadeh, N. (2025). Introducing the Mousavi Primate City Index for Iran's Urban System assessment. *GEOGRAPHY, ENVIRONMENT, SUSTAINABILITY*, 18(1), 44–53. <https://doi.org/10.24057/2071-9388-2025-3218>
- Mousavi, M., Jafarpour Ghalehtemouri, K., Bagheri Kashkouli, A., & Bayramzadeh, N. (2024). Mitigating development barriers and addressing disparities in border cities of Iran: a comprehensive analysis of border provinces and influential factors. *Geojournal*, 89(4), 1–20. <https://doi.org/10.1007/s10708-024-11181-9>
- Myles, D. (2023). A world ripe for free zone: From diversification to levelling up, more countries are embracing the benefits of FTZs. <https://www.fdiintelligence.com/content/f666ad57-8a5c-5c4f-933d-ee1d8d87e636>
- OECD. (2018). The Role of Free Trade Zones and Special Economic Zones in Global Value Chains. Paris: OECD Publishing.
- The Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones. Performance statistics of Iran's free zones
- United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2021). Trade and Development Report 2021. https://unctad.org/system/files/official-document/tdr2021_en.pdf
- United Nations. (2018). Sustainable Development Goals Report. <https://unstats.un.org/sdgs/files/report/2018/the-sustainable-development-goals-report-2018-en.pdf>
- World Bank. (2020). Free Trade Zones: A New Option for Boosting Trade. Washington, DC: World Bank Publications.
- World Trade Organization (WTO). (2019). World Trade Report 2019. <https://doi.org/10.30875/7e6f8c91-en>

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.